

S. Turcsányi Ildikó

**A békési vár –
Városunk jelentősége a középkorban**

Békés, 2008

Békési Téka

38. sz.

(XVI. évfolyam 2. szám)

Kiadó:

Békés Városi Jantyik Mátyás Múzeum

Sorozatszerkesztő:

B. Szűcs Irén

Lektorálta:

Jankovich B. Dénes

A kiadvány megjelenését támogatta:

Békés Város Önkormányzata

—

Békési Városvédő- és Szépítő Egyesület

—

Békési Múzeumbarátok Köre

ISBN 978-963-86729-6-4

ISSN 0238-0005

Néhány szó az olvasóhoz

Sokfelé hallott, sokakat érdeklő téma a békési vár léte, helye, kora. Mint múzeumi kutatóhoz, hozzám is gyakran fordulnak ilyen kérdésekkel, és én igyekszem is mindig válaszolni. A hosszú magyarázkodások helyett azonban úgy gondolom, érdemes a kutatók által eddig elért eredményeket közérthető formában, egy dolgozat keretein belül a nagyközönség számára is hozzáférhetővé, közérthetővé tenni. Igyekeztem minden vonatkozó szakirodalmat idézni, és olyanokat is, amiknek talán szakmai cikkekben nincs helyük, a városunk múltja iránt érdeklődőknek azonban információval szolgálhatnak. Írásom ezért kevesebb, mint egy tudományos dolgozat, hiszen a témával kapcsolatban sem új tényeket, sem új következtetést nem közöl. Több azonban egyszerű magyarázatnál, mivel a források pontos idézésével a lelkesebb lokálpatrióták mélyebb kíváncsiságát is ki tudja elégíteni. A források idézésénél mindig dőlt betűs írásmódot használtunk, míg a feldolgozásoknál csupán idézőjelet. (Kivétel a városnév eredetét tárgyaló első rész, ahol maguk a történeti munkák a források.) A latin szövegek magyarázatánál Kristó Gyula fordításait használtuk fel.

Nem véletlen a cím második sora sem, hiszen a megyének nevet adó településünk története szorosan összefügg a vár meglétével. Maga a „város” szó is „váras”, vagyis várral ellátott települést jelentett eredetileg, mint ahogy a középkori latin oklevelekben várat jelentő „civitas” szó is efféle jelentésmódosuláson ment át. Magyarországon ugyanis a korai városfejlődés nem a kézművesek beköltözésével, összeköltözésével indult el, hanem a termékfeleslegnek a váraljai piacra vitelével. A XI. században a városok két típusával találkozunk, egyik a királyi székhely és püspökvár alatt alakult ki, melyet a távolsági kereskedelem kapcsolt össze Kelet-Közép-Európa városhálózatával, másik az ispáni vár illetve megyeszékhely alatti váras hely, mely a környék árucserközpontja. Utóbbi csoportba tartozik Békés is, mely a vásártér mentén fejlődött egyszerű földházaival, és egyéb helységektől csak népesebb volta, hetivásárai, törvénytápi forgalma és egy második egyház különböztette meg.

Nem érdektelen tehát az egész megyének nevet adó vár, majd város problémájával, a középkorban játszott szerepével együtt foglalkozni.

A vár illetve városnév eredetéről

Etimológiai kutatások¹ alapján a **Békés** városnév személynévi eredetű, mely személynév valószínűleg a béke főnév származéka. Bár ebben minden történész és amatőr helytörténész egyetért, a névadó kilétére nézve a XVIII. század közepe óta megjelenő feldolgozásokban igen sokféle magyarázat született. Ezek némelyike szinte népmesei ihletésű, s békésiként szinte szeretnénk azt hinni, hogy valóban népünk ajkán megőrződött eredetmondáról van szó. A valóságban azonban olvasott, a korabeli értelmiség legműveltebb rétegéhez tartozó személyek írták ezeket, a már megjelent források ismeretében. Elsőként **Bél Mátyás**² foglalkozik a városnév magyarázatával, 1720. környékén íródott munkájában. („Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése” című nagyszabású munka megjelentetésére saját korában nem kerülhetett sor, a Békés megyei rész leírását 1993-ban a Békés Megyei Levéltár Forráskiadványainak sorozatában adták ki.) Magyarázata meglepően egyszerű: *„Síkságon fekszik, állóvizek és a Körösök egybefolyása következtében földje annyira vízenyős, hogy nem jogosulatlan, ha úgy tartják: a környező vizekben tömegesen tenyésző békák sokaságáról kapta nevét. Tudniillik a magyar „béka” szó (latinul) „ranát” jelent. Talán ebből lett némi módosulással Békés, más szóval békességes, ami „pacificis”-t jelent: e nevek bármelyikéből eredhet a helységnevé.”*

Petik Ambrus 1784-ben oktatási céllal szerkesztette munkáját, melyet ma megyénk első önálló megyeföldrajzaként tartanak számon. A városnév magyarázata nélkül említi településünket: *„Békés Vármegye neveztetik Békésről a hol a fejr és fekete körösök egybefolyások ellenében a’ Városon alól a’ víz parton láttatik egy hajdani föld Sántzal négy Szegletre felhányatott, de már a’ régiségtől le töredezett, és régen elpúszult föld-Várnak a’ helye.”*³

Vályi András 1799-ben még ugyanúgy a békákról vagy a hely ’békés’ mivoltáról beszél, mint fentebb Bél Mátyás: *„Békés városának régiségét bizonyítja, az egész Vármegyének tőle költsönözött nevezete; sík helyen tavak közt, és a’ körös vizeknek öszvefolyásainál épült, széjjel*

¹ Kiss 1980. 99.

² Bél 1993. 25.

³ Petik 1961. 12.

terjedett közönséges épületeivel. Némelyek a békáknak sokaságától gondolyák első elneveztetését, melyek elég bőven tenyésződnek körül lévő vizeiben; vagy talán a' békés helyről neveztetett Békésnek, akár mint lett legyen neveztetése; de leg népesebb, 's leg nagyobb Mező Város Békés Vármegyében."⁴

Fényes Elek 1851-ben kiadott, Magyarország minden települését számbavevő leírásában találunk először személynévi eredetet: *„Nevét vette első birtokosától Békéstől, mely név a n.-váradi regestrumban gyakran fordul elő.*"⁵

Pesty Frigyes helységnévtárához 1864-ben Polgár Pál békési jegyző szolgáltatta a városunkra vonatkozó adatokat, igyekezett mondai személyhez kötni a városnevet: *„Maga a város nevét nyerte Bekus Mén Maroth fejedelem vezérétől, ki ezen várnak tulajdonosa volt; s miután Árpád fejedelem legyőzvé minden ellenségét, s mind azon földrésznek birtokába jutott, melyet jelenleg is Magyar Országának nevezünk, egyedül Mén Maroth tartotta még fel magát Bihar várában, a béke Bekus váránál kötött meg Mén Marottal – melynek eredménye lett az, hogy Árpád fia Zoltán (Zultán) nőül nyerte Maroth ritka szépségű leányát – honnét a Bekus név – akkori tálybeszéd szerint – Bikisre – az az Békesre – változtatott.*” A regényes történet Anonymus krónikáján alapszik, aki szerint a magyarok a terület Bihar várában székelő urától, Ménmaróttól foglalták el ezt a vidéket. Ménmarót azonban csak Anonymus által kitalált költött alak.(Pesty Helynévtárának – bár kiadására összeállításakor nem kerülhetett sor – jelentőségét, forrásértékét történészeink és nyelvészeink már régen felismerték. Az Országos Széchényi Könyvtárban elhelyezett, megyék szerint kötetekbe rendezett anyagot széles körben használták is. Az egyes megyék az 1960-as évektől törekedtek saját helynévanyaguk közzétételére, a Békés megyei helységekről szóló részt 1983-ban adták ki.)⁶

Haan Lajos 1870-ben nyomtatásban is megjelent művében hosszan időzik a kérdésnél: *„E kérdésre: hogy honnan vette a békési vár ezen nevet? különbözők a vélemények. Vannak, kik azt valami békekötéstől származtatják, mely hajdan e vidéken létesült volna. De ilyen itt létesült békekötésről hazánk történelmében sehol emlékezet nem lévén,*

⁴ Vályi 1799. I. 158.

⁵ Fényes 1851.

⁶ Pesty 1983. 21.

ezen véleményt nem vehetjük egyébnek, mint pusztá állításnak, melyet semmi történeti tény nem támogat. Kis Bálint, kéziratban maradt egyik munkájában s utána ifj. Palugyay Imre Békésvármegye leírásában, a fentebbi véleményt szintén elfogadták s hogy annak valószínűséget kölcsönözzenek, azt állítják, hogy a mostani Békés városa helyén csatlakoztak a székelyek magyar fajrokonaihoz s miután jó és balsorsban egymásnak hűséget fogadtak volna, ugyancsak Békésvárosa helyén úsztatták át a Köröst s most már együtt indultak Marót ellen s hogy ezen szövetségről neveztetett volna el azon hely Békésnek. De egy az, hogy a székelyek soha magyaroknak ellenségei nem voltak, és így nem is volt okuk azokkal békét kötniök. Miért nevezték volna tehát azon helyet, hol hozzájuk csatlakoztak Békésnek? miért nem inkább szövetkezés vagy csatlakozás helyének? Más az, hogy a székelyek, Béla király névtelen jegyzője szerint, nem is Békés városa helyén, hanem Csongrádban a kórógyi érnél csatlakoztak a magyarokhoz, s nem is itt, hanem a szarvasi halomnál úsztatták át a Köröst. A névtelen jegyző ezeket bizonyosan, valamely, még az ő korában fennállott szájbeli hagyomány után írta, holott Kis Bálint véleménye még ilyen által sem támogatattik.

Legvalószínűbb, hogy Békés hasonnevű birtokosától kapta nevét. Ez a származtatás leginkább megegyez őseinknek szokásával. Ugyanis az a szokás dívott köztük, hogy a mely vidéket fegyveres kézzel elfoglalták, azt saját neviükről nevezték el. Így kapta nevét Szabolcs Zabolcsról, Borsod Borstól, hogy sok másokat ne említsek és per analogiam állíthatjuk, hogy Békésvára Békés nevű első birtokosától, építőjétől. Már most az a kérdés, hogy találunk-e a vezérek korában Békés nevű vitézt? nem! De ez nem is csuda, miután ezen korból okmányaink nincsenek. De hogy kellett ily nevű vitéznek élnie, a ki épen e tájon volt birtokos, azt valószínűvé sőt igen hihetővé teszi azon körülmény, hogy még a XVI. század derekán is Békés vármegye nagy részét a Békéssy család bírta, mely ősi nevét még ezen legelső elfoglalótól vehette. (...) Mindezeket tekintetbe véve legvalószínűbb Békésnek nevét Békés nevű első birtokosától származtatnunk.”⁷ A Békés vármegye hajdana című könyve végén még ennyit fűz hozzá: „A mi Békés vármegyének nevét illeti, hogy az csakugyan személynévből ered, abban megerősít, engem még a következő adat: már a XIII. században mutatnak okmányaink Beke nevű családot, mely Békés vármegye területén volt birtokos. Ezen Bekék a

⁷ Haan 1870a. 48-50.

vármegyénk területén birtokolt Csákoknak voltak egy mellék ága. Valószínű, hogy a X. században ők voltak Békés várának is birtokosai, de midőn első királyunk István által a vármegyék rendezettek, Békés királyi várrá tétetvén, kiestek ennek birtokából. Azonban még a XIV. században is kezükön találjuk, ha nem is a békési várat, hanem az a körül fekvő szomszéd falukat, nevezetesen Murvahelyet (Murult) és Bélmegyert, mely utolsóról folyvást bélmegyeri Bekéknek neveztettek. Éppen nem valószínűtlen, hogy ezen Csák nemzetségbeli Bekéknek valamelyike építhette a X. században a békési várat s az róla neveztetett el eleinte Beke, később Bekes, Békes, Békés várának.”⁸

Népmesébe illő történetet olvashatunk a **Békésmegyei Közlöny** 3. évfolyama 40. számának (1876. május 18.) mellékletében. Szerzőjét nem ismerjük, de azt megállapíthatjuk, hogy – bár az illető belefonta a történetbe az általa ismert vagy legalábbis fontosnak tartott városkörnyéki határneveket – nem a személynévi eredet mellett tette le a voksát.

„Néprege Békés város nevének eredetéről.

Mind inkább kihalnak a nép közül is azok, kik szülővárosuk múltjára vonatkozólag az öregebbektől sokat kérdezősködtek, s szájhagyomány után sokat megtanultak. - Ma már nem sok embert érdekelnek ezek a dolgok.

A napokban hozzám jött egy éltess asszony (70 éves) s elbeszélte, hogy ő ifjú korában hallotta a nagyapjától, hogy Békés honnan vette a nevét, meg is tanulta ő mindjárt, nem is felejtette el. Abban az időben tudták még azt sokan, de most már akármerre néz, nem tudja azt senki. Ő tehát azért jött hozzám, hogy elmondja, mert sajnálná, ha az ő halála után már senkise tudná ezeket a dolgokat.

Ott hol Békés északi oldalán az u. n. décsere szőlős kert van, volt az én előadóm szerint egy vár, melyet egy oldalról a Körös, más oldalról egy ér vett körül. Ezen várnak tulajdonosa Décs nevű úr volt, az ér róla Décsérének neveztetett. Ennek a Décsnek volt két fija u. n. Kamut és Kamat. Kamut a máig is róla u. n. Kamutot kapta apjától; hogy a Kamat által kapott résznek mi volt az eredeti neve, azt elbeszélőm nem tudta megmondani, hanem annyit állított, hogy ott volt, hol a ma u. n. fás mellék van. - Ott, hol a gyuri rét van, lakott az öreg Gyur, kinek egy hetedhét országra szóló szép leánya volt Lesbia. Ebbe a Lesbiába - akinek híre messze elhatott - a fiatal emberek mind szerelmesek lettek,

⁸ Haan 1870a. 327.

de különösen halálosan Kamut és Kamat. Kamut magába fojtotta néma fájdmát, - nem úgy Kamat, ki felkérte apját, hogy kérje meg ő számára Gyur Lesbia kezét. - Az apa megkérte és szerencsés volt, mert Kamatnak odaadták a leányt. Megtudta ezt Kamut, és bösz haragra gerjedt, mind a testvére mind az apja ellen, s mindkettőt megakarta ölni. A dolognak nesztét vevén Kamat apjának Décsnek várába vonult; s midőn ott Kamut fegyvereseivel megjelent, az öreg Décs már készen várta, a fegyvereseket lefegyvereztette. Kamutot pedig Kamathoz vitte fogságba. - A fogságban volt elég alkalma Kamutnak a felett gondolkozni, hogy mily iszonyú büntett az, amit ő véghez akart vinni. Meg is bánta teljesen, s tört szívvel kért engedelmet mind apjától mind testvérétől. Azok megbocsátottak neki, és hogy a kibékülés annál tökéletesebb legyen, elhatározták, hogy áldozni fognak a békesség istenének. Az áldozat meg is történt, ottan körül a hol most a kath. templom van a két Körös tövénél, hova később lakosok telepedtek, kik lakó helyöket az elbeszélő áldozattól Békésnek nevezték. - Az őszinte bánattól pedig - melyet Kamut érzett - azon utat, melyen az áldozati hely felé mentek, elnevezték bánat útjának, (ma Bánútja) a hidat, melyen a Körösön átmentek s melynek közelében történt az áldozat bánat hídjának, (ma az azt körülvevő városrész neve Bánhida.)

Lesbiát csakugyan elvette Kamat, de a menynekző estéjén titokban egy vetélytárs magát meg nem nevezve ki hivatta, egy fához kötözte, száját fa mohával betömte, úgy hogy Lesbia mire megtalálták meg volt fúlva. - Lesbiának fához való kötöttségétől, s szájának fa-mohával való betömetésétől vette a hely fa melléke (ma fás mellék) nevét.”

Nézzük meg egy kicsit részletesebben az itt előfordult földrajzi neveket⁹ egy térkép (1. kép) segítségével! (Választásunk azért esett erre a térképre, mert jelölték rajta a földvárnak nevezett halmokat.) Azt előljáróban is megállapíthatjuk, hogy a mesélő csak azokat vette számításba, amelyek személynévként is megjelenhetnek, emiatt egy kicsit a helyszínek is „csúsznak”. A történetben szereplő fiútestvérek apja, **Décs** a város Körösön túli, keleti részében székelt. A „Décs ere” eredetét helytörténetseink Pesty Frigyes magyarázatára vezetik vissza, aki szerint széles és mély volta miatt „a legöregebbnek azaz déd-nek neveztetett, később détsre változa.” Azonban ennek a névmagyarázatnak helytelen-

⁹ Ehhez a Békés város néprajza című kötetben megjelent magyarázatokat használjuk fel: Szabó 1983.

ségére már a békés megyei településekről szóló részt közzétevő Jankovich B. Dénes rámutat: Décs Árpád-kori személynevünk, a Géza magyar megfelelője.¹⁰ Igen találó a két fiú összecsengő **Kamut**, illetve **Kamat** neve, leginkább ez mutatja a szerző kitűnő helyismeretét. Ha ugyanis a térképet vesszük elő, Békés környékén az 1870-es években még jól láthatóan két halom emelkedett, a néphagyomány mindkettőt földvárként emlegette. A „Kamati vár” szintén a határ keleti részén (mint Décs, az „apa” lakhelye), ezt Óvárként is ismerték, neve a régészeti szakirodalomba is bekerült Békés-Várdomb alatt. A lelőhely érdekessége, hogy valóban erődítés állt itt, csak hogy több ezer évvel korábban, a bronzkorban, mint azt az ásató, Banner János¹¹ megállapította. A másik halmot a Körös másik, nyugati oldalán mára már elszántották, de ez a halom adta Murony korábbi – Békésföldvár – nevét. A történetben szereplő „Kamut” földrajzi név egy ettől valójában ÉNy-ra levő (a középkorban forrásokkal adatolt település, majd pusztá, 1950-től újra község) területet jelöl, de hát nyilván nem lehetett egy személynek „Békésföldvár” nevet adni. A lány (Lesbia, az egyetlen irodalmi név) apja, **Gyúr** a határ nyugati részén lakott, a helynév középkori település nyomát őrzi (mai elnevezése Gyuri rét). Karácsonyi szerint: *„A békésiek kaszáló rétyje volt. Nevét onnan vette, minthogy köröskörül, mint valamely gyűrű, vizekkel volt körülveve.”*

Legérdekesebb **Bánhida** neve, mely ma is használt városrész-elnevezés, nevére többen többféle magyarázatot adnak. Pesty Frigyes a törökökkel hozza kapcsolatba: *„A török Budával csatát csatára vesztvén, így történt itt is, hogy a török a város északi részén tartott csatáját elvesztvén – ennek valódiságát a még most is ember csontokkal tele levő halmok igazolják – a fehér és fekete Körözsön keresztül menve hídjait felégette, s így a két folyón keresztül elég biztonságban lenni hitte magát, s táplálta azon remény, hogy a város keleti és észak keleti részét biztosan fentartandja; de a hó olvadással eljött az árvíz is és így az oda szorult törökök árvíz és a király seregétől ostromoltatván kényszerítetett a várost és a környéket feltételek mellett végképp elhagyni, s nép rege azt tartja, hogy a török megbánván hogy miért ment keresztül a fekete Körös hídján – innét ezen város rész Bánhida nevet viseli.”* De felveti a gyakori árvizet is: *„Az első a tized leglaposabb része s ezt a*

¹⁰ Pesty 1983. 31. jegyzet

¹¹ Banner-Bóna 1974. 69.

víz gyakran elborítván az ott lakókat házaikból többször kiszorította és így megbánták miért költöztek azon lapos tájra sőt még azon ér is, melyen a Körözsől az árvíz jött, bánuttyának neveztetik.”¹² Karácsonyi János szerint: „A Fekete-Körösön vagy Maróthy János bán, vagy fia László bán hidat készíttetett s így alkalmat adott arra, hogy a bánhidai városrész is megalakuljon.”¹³ A néphagyományban: két veszekedő testvér a haragot megbánta, s Bánhidánál békültek ki. Ezt a néphagyományban megőrződött történetet Somlyai Gábor 1894-ben megjelent könyvében¹⁴ is megtaláljuk: „Ezen várnak [ti. a békésinek] voltak külvárai is, nevezetesen Földvár, a mi még ma is Földvárnak neveztetik. Úgy szintén a békési erdőben még ma is Várdombnak neveztetik. Ezen várakban két egy testvér főparancsnokok voltak mindketten, ezek valamely dolgon összeharagudtak. De idő múlva békességet izentek egymásnak és az egyik jött Földvár felől, a másik a kamati várdomb felől, 1637. A földvárról jövők, a Fekete-Körösön egy kisszerű hidat állítottak össze, a melyen átmentek, egyenesen a békési erdőnek tartottak. De nem késtek a várdombiak sem, ugyan azon napon el indultak, egyenest a városnak tartva, és a most úgynevezett Rosszerdőn innen összetalálkoztak, összecsókolódtak. Bejöttek Békésre mind a két fél. És ekkor nevezték el a találkozás helyét Bánútjának, a hidat pedig Bánhídjának, ezeket azért nevezték így, hogy itt találkoztak össze először a megharagudás után és meg bánták azon tetteiket. A Bánhidát is ezért, hogy ezen jöttek vissza, ismét bánatjokból vissza, meg békülve Békésre, és most Békést ismét megint újra Békésnek ők is meg erősítették mint kibékülésnek helyét és itt itták meg az áldomást, és még Bánhida ma is ezen a hídnak elnevezéséről, túl a Körösön eső rész neveztetik Bánhida tizedjének, az az út pedig a melyen össze találkoznak vala, nevezték Bánútjának, a mely még ma is ezen nevet viseli a köznéptől, mind ez ideig.” Ez utóbbi „Bánútja” a mai Bánát utca, Bánhida legmélyebb része. Mint alább, a források felsorolásánál látni fogjuk, Bánhida nevének kérdése azonban könnyen megoldható, hiszen létezéséről az első adatot 1479-ből (ekkor még, mint önálló település fordul elő) ismerjük, vagyis jóval korábban, mint ahogy itt a törökök megjelentek volna (Pesty), de jóval korábbi Somlyai 1637-es történeténél is. Sokkal in-

¹² Pesty 1983. 21.

¹³ Karácsonyi 1896. II. 27.

¹⁴ Somlyai 1894. 14.

kább köthető az ekkoriban még önálló település a Maróthy család itteni ténykedéséhez.

Az 1874-es „néprege” utolsó földrajzi neve a **Fásmellék**, mely a Várdomb (Kamat vára) melletti területet jelöli. Érdekes, hogy régebbi térképeken a „Fásmelléki út” a Bánát utca folytatásaként halad keletre. Láthattuk, hogy szerzőnk szinte minden fontos környékbeli elnevezést igyekszik bevonni történetébe, mintegy megmagyarázza azokat. Némi túlzással azt is mondhatjuk, ő volt a békési „Anonymus”. E kis regényes kitérő után nézzük tovább történészeink mit írnak városunk – a megyének is nevet adó – elnevezéséről.

Somlyai Gábor, aki elsőnek kísérelte meg Békés – leginkább forrásokból ismert, és saját bevallása szerint „*több kéziratokból össze-szededetett*” – múltjának megírását, a városnévvel egyáltalán nem foglalkozik.¹⁵ „*Békésmegyének legrégibb és hajdankorban kétségen kívül legtekintélyesebb helye Békés, mint a melyről az egész megye nevét kapta. Keresztül folyta a Fehér- és Fekete-Körös.*”

Karácsonyi János – akinek Békés első említésének felfedezését köszönhetjük (lásd alább) – szűkszavúan fogalmaz: „*...egy Békés nevű magyar megszállván, éppen úgy kapott új nevet, mint a felső-dobozi földvár valamelyik későbbi, keresztény időben ott tanyázó Sámsontól, vagy a Félhalomtól délnyugatra eső sánczok az ott letelepedett Fábián nevű s már keresztény magyartól. Bármiként keletkezett, s bármiként nyerte azonban Békésvára nevét, bizonyos, hogy az e vidéken eső földvárak között legalkalmasabb volt arra, hogy a Körözsök mentének szilárd érintkező pontja és egy megyének székhelye legyen.*”¹⁶

Az 1936-ban **Márkus György** szerkesztésében megjelent Békés vármegye-monográfiában a megyei összefoglalást Dr. Harsányi Margit¹⁷ tanársegéd, míg a város történetet Follajtár Ernő¹⁸ tanár írta. Ebből adódóan más-más eredetet tulajdonítanak a Békés névnek. (Megfigyelhetjük ugyanis, hogy kutatóink egyre inkább a történeti adatokkal alá-

¹⁵ Somlyai 1894. 13-14. A szerző előszavában leírja, hogy könyve nagyobbik részét Haan művéből másolta, ezt egyébként a fejezetcímekben „B.m.h.” rövidítéssel jelzi is.

¹⁶ Karácsonyi 1896. I. 37.

¹⁷ Harsányi 1936. 54-55.

¹⁸ Follajtár 1936. 243.

támasztott ispánnév-eredetet fogadják el, míg helytörténészeink ragaszkodnak a „Békés vitéz” ideájához.)

Dr. Harsányi Margit az első ispántól származtatja:

„Szent István az ország nagy szervezője lassan letelepedésre bírta a nomadizáló magyarságot. Kijelölt egyes pontokat, ahova a lakosság adóját bevinni és fegyverkezés idején egybegyűlni köteles. A megye területén ebben az időben erre legalkalmasabbnak mutatkozott a békési földvár, mely ezt a nevét talán első ispánjától kapta, csakúgy, mint ahogy Zaránd, Doboka, Szabolcs, Csanád és más személyneveket viselő várakról is feltételezzük ezt. (Pl. Csanád megye nevét Szent István egyik vezérétől, Csanádtól kapta, akinek Szent István azért ajándékozta a mai Csanád megye területét, mert Ajtony legyőzésében nagy segítségére volt.) A megyének ilyen régi eredetét bizonyítja az a tény, hogy tudjuk miszerint a Salamon és Géza közötti harcokban a tiszántúli részek megyei már rendezve voltak s így mint jelentős terület, bizonyára rendezve volt Békésvármegye is.” (Láthatóan Karácsonyi véleményét vette át.)

Follajtár Ernő ragaszkodik a Csolt-nem Békés nevezetű tagjához: *„A honfoglalás korában a magyarság törzsek szerint vette birtokába a meghódított területet. Lényeges annak megmagyarázása és megvilágítása, miért ép a hihetőleg fennálló vár nevétől nyerte a megye is elnevezését. Anonymus leírásai megelevenítve adják vissza a Borsa és Csolt nemzetiség berendezkedéseit a Körösök vonalán egész a bihari részekig. A lovas magyarnép tulajdonába jutott földvárat a nemzetség valamelyik Békés nevű tagjának gondjaira bízta, ki kisebb védőcsapat élén a későbbi várélet alapjait vetette meg. A fenntartás és az élelem beszerzése céljából a területen talált népek sorából, mindenkor a nemzetség tagjainak felügyelete mellett pár házból álló kisdud falut alapítottak. Ennek a tovafejlődése alapján önálló község alakult ki a vártól teljesen független élettel.”*

Ugyanezen a véleményen van **Durkó Antal** is 1938-as községtörténetében: *„Még pedig Ond hadnagy törzsének lett ez a vidék a szálláshelye. Ennek a törzsnek egyes nemzetségei: a Barsa és Csolt vagy Vatha nemzetség Békés és Bihar szomszédos vidékeit ülte meg. Ezen nemzetség egyik tagja lehetett az a Békés nevű vitéz, aki a Körösök*

összefolyásánál levő talán bolgár-szláv eredetű földvárat megszállta, mely azután róla Békés várának neveztetett.”¹⁹

Meglepő ötlettel állt elő **Lükő Gábor**²⁰ 1956-os, a gyulai vár új állandó kiállításához készült vezetőjében: „*Vata legyőzése után Heves megye felől indult meg a Körösköz állami és egyházi szervezése. Erre utal Heves és Békés várak, illetve vármegyék neve, szatirikus célzással a heves körösközi lázadók erőszakos megbékítésére.*” Bár gondolata igen eredeti, a névadás tekintetében egyáltalán nem jellemző a korabeli szokásokra, mi is csupán érdekességként közöljük.

Györffy György az összes fellelhető oklevél adatait összegyűjtve írta meg az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát bemutató, nagyszabású munkáját, melynek első kötetében szerepelt megyénk is. Így fogalmaz: „*A Vata-Csolt nemzetség megtörése után az uralkodó (Géza, vagy István király) a várat és a nemzetség területének nagy részét elkobozta; a várba saját ispánját, Békést ültette és a vár köré telepítette saját katonaságát, a várjobbágyok őseit.*”²¹ Györffy egyébként már korábbi írásaiban is részletesen kifejtette a magyar államszervezésre vonatkozó álláspontját, melynek sarkalatos pontja a vármegyerendszer létrejötte. Elméletében a nemzetségi szállásterületekből vezette le a vármegyék kialakulását (vele szemben Kristó Gyula egyértelműen egy-egy törzsfő uralmi területére gondol²²), példaként említve Békés megye születésének folyamatát is. Felsorolja a forrásokból ismert mindazon neveket is, melyeknek analógiájára az „első ispán = ispánsági vár = vármegye” neveinek azonosítása a mai napig elfogadott:

„*A tekintetben, hogy az ispáni várak a X. században nemzetségfők várai voltak, forrásaink olyan egyértelműen beszélnek, hogy ehhez kétség nem férhet.*

A kisajátítás módját illetően elég a Gellért legendára és a vele egyező Anonymusra hivatkoznom, amely elmondja, hogyan verte le István király rokona, Csanád, Marosvár urát Ajtonyt és hogyan lett Csanád első királyi ispánja Marosvárnak, amelyet azontúl megyéjével együtt Csanádnak neveztek. A nemzetségfők váraiba ültetett ismert királyi ispánok, akiknek neve a vár nevében megmaradt: Veszprém (István

¹⁹ Durkó 23-24.

²⁰ Lükő 1956. 5.

²¹ Györffy 1963. 494.

²² Kristó 1988. 85.

király unokaöccse), Győr (lovag, *Otho comes apja*), Hont (Pázmány lovag testvére), Doboka (Csanád apja) és Borsod (Böngér fia állítólagos vezér).²³ Később még határozottabban fogalmaz: az egész magyar társadalom életére kiható vármegyeszervezet kiépítését István királynak tulajdonítja, s ennek végrehajtása az első ispánok műve lehetett, kiknek neve a vármegye nevében maradt fenn. A latin *comes*=ispán neve így válhatott a latin *comitatus*=vármegye nevévé is.²⁴ Szükségszerűen erre a következtetésre jutunk a **Szent Gellért püspök nagyobbik legendájának** említett helyéből is: „*Ezt a várost a mai naptól ne nevezzék már a Marostól [korábbi neve Marosvár volt], hanem legyen neve Csanádtól. Azért, mert kipusztítottad belőle ellenségemet, te légy ennek a tartománynak ispánja, és a magad nevéől kereszteld el: nevezzék minden nemzedékig Csanád tartománynak.*”²⁵ Csupán megjegyezzük: ezt a levezetést a megyék nevére vonatkozóan minden kutató elfogadja – Csanád vármegye 1020. körüli létrejöttét is -, bár az első oklevelesen is ismert csanádi ispán, Esau 1163-ban fordul elő.²⁶

A források adatai

A békési vár nevének első előfordulását Karácsonyi János szövegmagyarázata óta a bécsi **Képes Krónika**²⁷ 1046. évi eseményeinek leírásához (2. kép) kötik:

<p>„<i>Primus autem inter Hungaros nomine Vatha, de castro Selus dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum.</i>”</p>	<p>„<i>Belus várából Vata volt a neve annak, aki először ajánlotta magát az ördögnek, leborotváltatta fejét, és pogány módra három farkocsot eresztett;</i>”</p>
--	--

A latin szöveg „Selus”≈„Belus” szavának²⁸ értelmezését - Karácsonyi 1896-os vármegye-monográfiájában²⁹ megjelent azonosítás óta - minden kutató „Békés”-nek fogadja el.

²³ Györffy 1959. 23.

²⁴ Györffy 1977. 231.

²⁵ Legendák 82.

²⁶ Györffy 1963. 851.

²⁷ Általunk használt kiadás: Képes Krónika 110.

„A tizenegyedik században a kereszténység elterjedése éppen a mi vidékünkön nagy nehézségekbe ütközött. Krónikáink egyhangúlag azt állítják, hogy a kereszténység dühös ellene: Vata »de castro Belus« származott. Hogy pedig e »Belus« név hibás kiírás »Bekus« helyett s azalatt Békésvármegye értendő, világos a következőkből: megyénk nevét régentén s még 1411-ben is »Bekus«-nak írják, tehát csak egy betűvel különbözik a »Belus« szótól, továbbá a krónikák másutt mondják, hogy Vata a váradi püspökkel együtt Gyécse hercegnek követe volt Salamon királyhoz. Világos tehát, hogy Tiszántúl lakott, itt pedig a »Belus« névhez hasonló vár Békésen kívül nem létezett. Továbbá fennmaradt egy hagyomány, mely szerint Szent Gellért meggyilkolásában a Kórógyiak is részt vettek. Békésvármegye északkeleti határától nem messze sokáig létezett egy Kórógy nevű falu, melynek földesura 1220. körül Vata fia, Gyula. E Gyula, mint más oklevelekből kitűnik, a Csolt nemzetségnek tagja volt. A Csolt nemzetség pedig békésmegyei származású. Itt, a mai mágori pusztán állott Csolt monostora; itt bírta Csolt fia Csolt Fást még a tatárjárás előtt; itt voltak egyéb ősi birtokai is, mint Gerla, Csaba stb. Ezen Csolt nemzetség tagjai közül annyian viselik a Vata nevet, hogy lehetetlen azt merő véletlenségnek tulajdonítani, s ennél fogva inkább arra vezetjük azt vissza, hogy a Péter király elűzésében tagadhatatlanul nagy érdemeket szerzett Vata volt a nemzetség őse s annak nevét akarták tagjai legalább maguk között fenntartani.”

Karácsonyi János következtetése olyannyira gyökeret vert a kutatásban, hogy kutatóink a vármegyéek kialakulásával foglalkozó történeti munkákban Békés megye István-kori alapításának bizonyítékaként a Képes Krónika említett adatát hozzák. Ennek alapján látja bizonyítottnak a korai alapítást már Pauler Gyula³⁰, maga Karácsonyi későbbi munkáiban³¹, Heckenast Gusztáv³², Györffy György³³ szinte minden, e korszakkal foglalkozó művében, Bakay Kornél a nagyközönségnek

²⁸ A „Selus” a krónika további 8 fellelhető szövegvariánsában „Belus” alakban szerepel.

²⁹ Karácsonyi 1896. I. 177-178.

³⁰ Pauler 1899. I. 53-55.

³¹ Karácsonyi 1926. 171.

³² Heckenast 1970. 18.

³³ Györffy 1977. 209.; Györffy 1984c. 783.

szánt könyvében³⁴ és még sorolhatnánk. Az adatot Györffy György sziklaszilárd tényként fogadja el, s következtetéseiben odáig megy, hogy a Vata-féle pogánylázadás kitörését is ebből magyarázza, így a Képes Krónika említett helye mintegy önnön bizonyítékát adja: „A krónika ismeretében nem lehet vitás, hogy Békés vára a nemzetségfőé s a vár megyéje a nemzetség szállásterülete volt. Az államalapító király a várat és megyéjének nagy részét elkobozta, s a vár védelmére e köré telepítette a megyer és berény törzsbeli katonaságot. E beavatkozás reakciója lehetett Vata lázadása, s a pogánysághoz való visszatérés számára azt jelentette, hogy ismét ő ült be Békés várába, s uralkodott a megye népe felett.”³⁵

Többen is vannak azonban, akik – bár Karácsonyi magyarázatát nem vitatják – az említett forráshelyet nem tartják elég erős alapnak az István-kori eredeztetéshez. Így Hóman Bálint összefoglaló történeti munkájában³⁶ megyénk alapítását Szent László korára (1077-1095) teszi Scherer Ferencsel³⁷ egyetemben.

Györffy György főként helynevekre alapozott kutatásai mellett többek között **Kristó Gyula** tanulmányai foglalkoznak a vármegye kialakulásának történetével. A Képes Krónika forráshelyét elfogadja ugyan, de másféle következtetést von le belőle: „...Békés koraisága mellett legfeljebb a XIV. századi krónika-kompozíció azon tudósítása szólhatna, amely szerint az 1046. évi, pogány színezetű felkelés vezetője, Vata Békés várából származott vagy indult el. Ebből azonban legfeljebb egy földvárnak a XI. századi léte következik (amelyet azonban a mai napig nem talált meg a régészeti kutatás), de nem egy megye (vagy várispánság) XI. századi léte.”³⁸ Más helyen³⁹ - bár Györffy fenti állításával nem vitatkozik – Vata várának (vagyis Békés várának) elfoglalását a pogánylázadás kapcsán Péterhez köti: „Péter lehetett az, aki Vatát, a Körösök vidékén megszállt törzs vezetőjét ki akarta füstölni a várából, hogy saját, megbízható emberét helyezze oda.” Az alább említendő okleveles adat alapján igen későre teszi Békés megye megszületését:

³⁴ Bakay 1978. 108-110.

³⁵ Györffy 1959. 35.

³⁶ Hóman 1935. 212.

³⁷ Scherer 1938. 41.

³⁸ Kristó 1988. 480.

³⁹ Kristó-Makk 1988. 60.

„Lehet, hogy e folyamat kezdete már a XI. századra visszavezethető, de éppen Imre király 1203. évi oklevele a bizonyosság rá, hogy Békés elszakadása, önállósodása Bihartól nem tekinthető gyors folyamatnak, s bizonynyal csak a XIII. század elején jutott befejezéshez. Ezt erősíti az a körülmény, hogy a Békés királyi vármegyére utaló adatok egyike sem korábbi az 1200-as évek elejénél.”

Városunk⁴⁰ létezésére az első hiteles adatot **1203**-ból⁴¹ ismerjük, Imre király okleveléből, mely I. Lajos 1342. évi oklevelében maradt fenn. Az adat Békés központi szerepét bizonyítja, hiszen vásárvámot említ: „... *A kiváló emlékü Imre király a királyi felséget megillető, egész Bihar megye falvaiból és piacaiból befolyó vám kétharmad részét mind Bihar, mind Zaránd és Békés (Bekes) körül ... örökre a váradi egyháznak adta...*” Bár az adat értelmezése szerint inkább Békés megyére (3. kép) vonatkozik, az Árpád-kori vármegyék kialakulásának ismerete alapján egyúttal a vár és a település létét is bizonyítja.

A **vármegye**⁴² szó terminológiai vizsgálata szerint a megye ugyanis nem más, mint a vár határa, körzete, kerülete, szláv eredetű szóval „megyéje”. Már a veszprémi egyházmegye 1009. évi adománylevelében azt olvashatjuk, hogy István király négy várat vetett alá Szent Mihály veszprémi egyházának (a püspökségnek) határaival együtt (*cum ... terminis et finibus*). Bizonyos, hogy e négy vár határa (*comitatus civitatis*= a vár megyéje) nem más, mint az oklevélben név szerint is megnevezett négy vármegye. **Vagyis vár nélkül nincs megye, Békés Árpád-kori vára nélkül nem lett volna Békés vármegye.** (A tétel azonban fordítva nem igaz, vagyis nem minden, erődítménnyel rendelkező hely vált vármegyei központtá.) A minden megye, mint közép-szintű közigazgatási központ, világi igazgatási egység székhelyének számító vár ugyanakkor az egész országot behálózó várszervezet központja is volt, s mint ilyen, katonai feladatot is ellátott. A várszervezet egy váracon felépülő hatalmi apparátus, amellyel az uralkodó a kerületekbe szervezett egész nép felett törvénykező és végrehajtó hatalmat gyakorolt. Egy-egy szűkebb területen ellátta az állam funkcióit. Katonai erővel rendelkezett, amely befelé elnyomást gyakorolt, külső támadás

⁴⁰ A városnév igen sok változatban fordul elő: Selus, Belus, Bekus, Békés, Bikis, Bekues, Bekes, Bekys, Bykis, Békis, sőt Kikis.

⁴¹ Kristó 1981. 31. Dl. 24438.

⁴² TESZ 1093.

esetén védelmet nyújtott a várba menekülőknek, végül vármegyei csapatot adott az uralkodó seregébe.

Alább ismertetendő okleveleinkből a vármegyei apparátus tisztségviselőiről is hallunk. A megye élén a *comes*, szláv eredetű szóval *ispán* állott, aki egyúttal a várszervezet vezetője (*comes castri=várispán*) is volt. A források tanúsága szerint minden egyes megyében egyazon időben egyetlen ispán működött, akinek személye biztosította a megye és a várszervezet kapcsolatát. (A magyarországi latinságban azonban a *comes* nem csupán „területi egység vezetője” értelemben használatos, hanem sokféle jelentése van, igen gyakran méltóságjelölőként, rangjelzőként szolgál az oklevelekben.) Az ispán a vármegyében bírói és végrehajtó hatalmat is gyakorolt, a vásárnap dolgozókat jószágelvétellel büntethette: „*ha valamely pap vagy ispán avagy valamely más hívő személy valakit vásárnap ökrökkel lát dolgozni, vegyék el tőle az ökröt, és adják a várnépnek elfogyasztásra.*” – írja Szent István 1001 körüli első törvénykönyvének 8. pontjában. Az ispánok a királyi megye egész területén (azaz a központi királyi vár környékén) élő népek felett gyakorolták hatalmukat, tehát az ott élő szabadok felett is. A *comes* mindama tényezőkben rendelkezhetett a megye teljes területén, amelyek állami feladatoknak számítottak, illetve amelyekre a királytól, akit képviselt, külön felhatalmazást kapott. Feladata volt általában, hogy az igazságot „az isteni törvény parancsai szerint” szolgáltatassa, s ebben a bírakkal és a főpapokkal egyetértésben járjon el, vagyis részt vett az igazságszolgáltatásban. Ők írták elő az összes falusi bírának: vásárnap mindenki menjen a templomba, csak a tűz őrzői maradhatnak otthon.⁴³

Helyettese a *curialis comes=udvarispán*, aki a várszervezet többi tisztségviselőjéhez hasonlóan maga is várjobbágy volt. A katonai vezető (*maior exercitus*) magyar neve hadnagy (*hodnog*, latinositva *hodnogio*), a vár alá rendelt elemekből összeálló hadsereg körüli feladatokat látott el. Nem ő vezette azonban a magyar királyi haderő megyei kontingensét, a szorosan vett hadvezéri feladatot az ispán látta el. Az ispán tehát a várhoz kapcsolt terület polgári és hadi vezetője is volt egyben. A XI. század végétől a magyar hadszervezet alapvetően a várak (illetve vármegyék) katonaságán nyugodott, a seregszervezés alapegysége a várkatonaság volt. A *comes* mellett gyakran szerepel még a

⁴³ Kristó 1988. 146.

magyarul várnagynak (*varnog*) nevezett tisztségviselő (*maior castri*), tiszte a vár és tartozékai területén a nem hadi jellegű felügyelet, továbbá bizonyos gazdasági-igazgatási teendők szervezése. Nem szabad elfelejtenünk ugyanis, hogy minden királyi vármegye alapját a királyi birtok (mindenekelőtt a várbirtok) megyebeli túlsúlya alkotta. A latinul *preco* nevet viselő, és kikiáltó, hirdető, börtönőr feladatot ellátó, magyarul *csősznek* (máshol *berten*) mondott népek főnöke a *maior preconum* volt. A várszervezetbe tartoztak az idéző ércpecsétjükéről *billogosoknak* (latinul *bilotus*) hívott küldöncök. A várszervezetbe tartozó katonák neve várjobbágy (*miles* vagy *iobagio castri*) volt. Mivel a várat ellátó várnépet százas, illetve tízes egységekbe foglalták (a tizedes szervezet főként a közös beszolgáltatásban és adózásban volt fontos, Györffy György véleménye szerint ez a beosztás Szent István műve lehetett, ezt léptették a felbontott ősi nagycsaládi keretek helyébe), a várnép minden egyes százada felett a *centurio* („száznagy”) állt. A dénáradó begyűjtése századonként történt és a száznagyokra volt bízva.⁴⁴ Az adatok tömege azt mutatja, hogy a centuriók a várjobbágyok vezető rétegét alkották. Centurióval egyébként a királyi birtokok más (udvari) szervezetében is találkozunk. Nagyon éles társadalmi különbség létezett a várszervezet élén álló százados (kisebb mértékben a tizedes), valamint az egyszerű várnép (a várkatona) között.

Külön megyei „hivatali” apparátus az oklevelek tanúsága szerint nem volt, ez majd csak a XIII. század közepén a nemesi megyével születik meg.

Az Árpád-kori Békés vármegyéről – így városunkról is – a legkorábbi részletes híradások a **Várad** **Regestrumban** maradtak fenn, amely az 1208-1235 közötti időben 389, Váradon megítélt jogeset (tüzesvas-próba) rövid leírását tartalmazza. Így tudhatjuk, hogy 1213-ban⁴⁵ Bosur a békési csőszök feje, Damian az udvarispán: „... *Bosur archipreco Békesiensis de uilla Ica, ... Damiano curiali comite de Békes.*” (A szövegben említett Ika falut a város határában levő Iga-halommal azonosítják.) 1214-ben⁴⁶ Pál a békési ispán, és más írásmóddal, de Ika falu neve is újra feltűnik: „...*de uillaYca, ... Paulo comite*

⁴⁴ Györffy 1977. 454.

⁴⁵ Haan 1870b 3.; Györffy 1963. 503.

⁴⁶ Haan 1870b 3.; Györffy 1963. 503.

de Bekes...” 1215-ben⁴⁷ Simon a billogos: „...Simonem bilotum de Bikes...”

1219-ben⁴⁸ Éliás az ispán és ekkor esik szó először a **békési vár**-ról, illetve a vár jobbágyaitól:

„Joubagiones de Bekues, scilicet: Sungut, Bot, Bús, Chysce, Paul, Nefaut, Dionis, Tomas, Pether, Orocha, Uivor, Bochyur, Eliás et Usud, item iobagiones de castrensibus exempti scilicet: Reche, Banus, Ambos et Thycus, et postea universi castrenses, scilicet: Mogui, Eua, Usud, Pous et omnes alii conquesti sunt domino regi Andree, super Sab et Sycund, dicentes, quod iniusti iobagiones essent et dilapidatores rerum populi et depauperatores omnium castrensium et auctores mortis trium hominum. Supradictus autem rex comisit Ilie comiti eorum discuciendos, qui damnis castrensium computatis et in trecentis marcis eos damnificatos esse comperiens, per priataldum, nomine Andreas de uilla Egneg misit eos Uaradinum, ubi homo predictorum castrensium, nomine Pous, portato ferro, contra Sab et Sycund, mundatus est.”

„A békési jobbágyok, tudniillik Sungut, Bot, Bús, Chysce, Paul, Nefaut, Dionis, Tomas, Pether, Orocha, Uivor, Bochyur, Eliás et Usud, továbbá a várnépek közül kiemelt jobbágyok, tudniillik Reche, Banus, Ambrus és Tycus és azután az összes várnép, tudniillik Mogug, Ega, Usud, Pous és a többiek valamennyien panaszkodtak András király úrnál Sabra és Sycundra, elmondván, hogy méltatlan jobbágyok és a nép javainak harácsolói és az összes várnép elszegényítői és három ember halálának okozói. A fent mondott király pedig megbízta Iliát, ispánjukat, aki a várnépek kárát megszámlálván, és 300 márka erejéig kártevőknek találta a vádlottakat, Egneg falubeli András nevű poroszló kíséretében Váradra küldte őket, ahol az említett várnépek nevében Pous hordozván meg a vasat, igazolást nyert Sab és Sycund ellenében.”

A jobbágy szó történelmi tanulmányainkból alávetett értelemben juthat eszünkbe, hiszen a magyarországi virágzó feudalizmus időszakában hűbértartokon gazdálkodó, szabadságában korlátozott (röghöz-

⁴⁷ Györffy 1963. 503.

⁴⁸ Haan 1870b 2.; Kristó 1981. 31.

kötés, költözési tilalom), szolgáltatásokra kötelezett személyt jelentett. Eredeti jelentése azonban teljesen más volt, ezt a szó etimológiája is alátámasztja: a **jó** melléknév –bb középfokjeles alakjából jött létre –gy kicsinyítő képzővel.⁴⁹ A 12-13. század táján az uralkodó rétegen belüli vazallusi állapot jelölésére szolgált, legtöbbször a főurak közül is a király kíséretének tagjaira vonatkozott (az 1222. évi Aranybullában például a nádor, a bán, a király udvarbírája és a királyné udvarbírája szerepel jobbágyként), az alsóbb néprétegekben pedig elsősorban azt a katonáskodó csoportot jelölte, amellyel a királyi vagy egyházi birtokok védelmét biztosították. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az oklevelek tanúsága szerint maga az ispán is várjobbágy volt. A várjobbágyok kiváltságait Szent István királyra – „szent király szabadjai” – vezették vissza (lásd családnevekben előforduló *de genere* eredeztetés).

Ugyanakkor a XII. század végén és a XIII. század első évtizedeiben igen erős volt a várnép körében az a törekvés, hogy kiemelkedjenek hátrányosabb helyzetükből, és a várjobbágyok közé kerüljenek. Ezeket jelöli a regesztában előforduló *exemptus* (=kiemelt, máshol „kelt jobbágyfiú”) kifejezés, de a valódi vagy igazi várjobbágyoktól mindig komoly érdekkellentétet választottak el őket (bár ritka kivételként a várnép útja így még az uralkodó osztályba is elvezethetett). A szó ismertebb „alávetett” jelentését ennek a várjobbágyi rétegnek (illetve egy részének) a társadalmi lecsúszása okozta, az alávetett helyzetbe kerülők mintegy „magukkal vitték” elnevezésüket is.

Az Árpád-korban a várjobbágy-települések egy csoportja a vár körül egy napi járóföldön – 25-30 km – belül helyezkedett el (hogyan katonai kötelezettségeiknek sürgős esetekben gyorsan eleget tudjanak tenni), míg más csoportjaik a vártól távolabb lelhetők fel. Györffy György figyelt fel arra az országosan kimutatható jelenségre, hogy a várjobbágy-telepek és a törzsi helynevek csoportjai egybeesnek, s utóbbi helyütt csoportosulnak a kismemesi faluk is, példaként hozva Békés környékét is.⁵⁰ A várjobbágy-falvak kismemesi falvakkal való megfelelésére egyébként korábban már Karácsonyi János is rámutatott: „Nem ok nélkül állítjuk tehát, hogy a Békés körül eső, később kis nemesi falvakkal ismert Ölyved, Csátár, Dánfok, Csarna, Bélmegyer, Kereki

⁴⁹ TESZ II. 276.

⁵⁰ Györffy 1977. 198.

eredetileg mind várjobbágyfalvak voltak.”⁵¹ A várjobbágyok ugyanis utóbb, a XIII. században nagyrészt beolvadtak a köznemességbe.

A várjobbágyok a földekből birtokokat kaptak (általában 2-4 ekealját, ehhez néha 1-2 mansio= szolga háznép is járt), amelynek fejében katonáskodniuk kellett és különféle szolgáltatásokat teljesíteniük. Ennek bizonyítékára is ráakadhatunk az idézett oklevélben. Ekkor és 1229-ben is előfordul a Sikond név, birtoklása emlékét őrizte az 1525-ben még meglévő Sikonszeg nevű erdő, s Karácsonyi szerint ennek elferdített változata Békéstől délnyugatra a kivágott erdő helye a Sikkony határnévben.⁵² A várjobbágyok földje azonban nem volt elidegeníthető örökbirtok, hanem mint Kézai írja, az uralkodó „*földet juttatott nekik a várföldből, hogy a vár feudumát és háború idején a várat őrizzék*”, tehát szolgálattal járó juttatás (kishűbér) volt. A 13. század elejétől azonban az addig szinte változatlan várszervezet a királyi adományozások folytán bomlásnak indult, a várjobbágyok egyre inkább magukénak tekintették a vár tulajdonából kihasított földet. Erre utal idézett regesztánk is.

1221-ben⁵³ említik az első **várbirtokot**: a ma Körösladány határába eső Méhes falu lakói (feltehetően méhészei) békési várnépek:

„*Humilis conuentus ecclesie Uaradiensis omnibus presentes literas inspecturis salutem in domino. Universitati vestre notum facimus, quod anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo uigesimo primo, cum esset edictum a rege Andrea, quod terre castrensium requirerentur, ciues Békessienses de uilla Méhes, scilicet Otmar, Juan, Berta, Toma et alii, coadiuuantibus eiusdem castri ioubagionibus, scilicet Sungud, Hysce, Jordan, Petro filio Si-*

„*A váradi egyház alázatoss konuentje mindenkinek, akik jelen írást látni fogják, üdvöt az Úrban. Tudtul adjuk összecségteknek, hogy az Úr megtestesülésének 1221. évében, amikor András király elrendelte a várföldek visszavételét, a Méhes falubeli békési várnépek, tudniillik Otmar, Joan, Toma és mások ama várjobbágyai, tudniillik Sungud, Hysce, Jordan, Simon fia Péter és mások segítségével megvédolták Solt fia Soltot, elmondván, hogy a*

⁵¹ Karácsonyi 1896. I. 41.

⁵² Uaz

⁵³ Haan 1870b 4.; Kristó 1981. 32.

monis et aliis, impeierunt Solt, filium Solt, dicentes, quod terram castri nomine Scilos, cum prato et uirgulto, cum medietate paludis nomine Fas, uiolenter occupasset. Hanc causam Tiburcius, Gyula, Alexander et Helias comites, uice regia discuciens, per pristaldum nomine Paulum de uilla Terecha filio Calanda, direxerunt ad examen ferri candentis Uaradinum, ubi prenomiatus Juan portato ferro, pro se et conciuibus suis combustus est.”

Szilas nevű várföldet a réttel és irtvánnyal, a Fás nevű mocsár fele részével együtt hatalmaskodva elfoglalta. Ezt az ügyet Tiborc, Gyula, Sándor és Éliás ispánok a király helyett megvizsgálván, a Tarcsa falubeli, Pál nevű porosz-ló révén Calanda fiával tüzesvas próbára Váradra utasították, ahol az említett Juan magáért és várnép-társaiért hordozván a vasat, megégettetett.”

A várbirtokok általában a várak környékén voltak, de ez egyáltalán nem volt törvényszerű. Nemegyszer egy-egy vár földje jócskán távol esett magától a vártól. A várnépek lényegében két nagy csoportra oszlottak: a már említett szabad várjobbágyokra és a nagyszámú, nem szabad várszolgákra. A vár alá tartozó falvakban olykor 1/3 katonáskodó várjobbágy mellett 2/3 – a várjobbágyokat is ellátó - agrár szolgáltató várnép élt.⁵⁴ A várnép (latinul *civilis, suburbanus, castrensis*) félszabad állapotú, paraszti foglalkozású önálló termelő volt, aki a várnak meghatározott terménnyel adózott és bizonyos szolgáltatásokat teljesített. A mezőgazdasági termelő várnépek sorát különféle szolgáltónépek tarkították, akik speciális szolgáltatásokat végeztek vagy sajátos foglalkozásuk termelvényeivel adóztak a várnak. Gyakran falunként elkülönülve éltek, erre mutat a sok foglalkozásnévből képzett falunév. A szolgáltónépek vár alá rendelése Györffy György véleménye⁵⁵ szerint István korában történt meg, részben a korábban is az udvarnak dolgozó kézművesek közül, részben a király által a vár mellé telepített szolgák-ból. (Erre nézve következtetéseit lásd alább, Csátár helynév esetében.)

Karácsonyi János a békési vár viszonylatában részletesen foglalkozik oklevelekből ismert neveikkel: „A várszolgák nagyon sokfélék voltak. Némelyek kenyeret, mások ökröt, vagy mézet, halat, márczot

⁵⁴ Györffy 1984e. 969.

⁵⁵ Györffy 1977. 205.

(méhsert), vagy más egyebet voltak kötelesek beszolgáltatni. Voltak olyanok, kiket a vár egyes teendőivel bíztak meg, pl. a mai magyar fülnek furcsa, berten nevezetűek (preco), a kik a rendeleteket, törvényeket, faluról falura járva kihirdették és a tömlöcbe zárt gonosztevőkre vigyáztak. A várszolgák már távol is lakhattak a vártól, mert hisz, ha egyszer természetben lerovandó adajukat lerótták, nem volt közük a várhoz. Laktak pl. Gyúron (Ega=Ege nevű), Pányádon, Vésztő mellett (Magos nevű), Tolvajon (Galád és Titok nevűek), s Szentgyörgyön, Füzesgyarmat tájékán (Teka=Teke nevű) és Ikán (Hazuga nevű). A bertenek közül János nevű Szövön lakott. Mindenik várszolga osztály élén egy-egy várjobbágy állott, így pl. az 1219-ben várjobbágyként említett Bocsor 1214-ben főbertennek vagyis a bertenek fejének nevezetik. A békési vár méhészei Méhesen laktak, s a helység éppen az ő foglalkozásuktól kapta nevét. Ismerjük e méhészek közül Otmár, Iván, Berta (Bertalan rövidítése) és Tamás nevűeket.”⁵⁶ Az oklevélben egyébként találkozhatunk a megye ősi nemzetségének tagjával, Csolt fia Csolttal, akinek földfoglalásával szemben felléptek a várjobbágyok.

1222-1224-ben Botez békési ispán egyben királyi udvarispán is volt, így neve több oklevél méltóságsorában is előfordul. 1222: „*Botez aule regie curiale comite et comite Bekesiensi...*” 1223: „*Botez aule nostre regie curiali comite et comite Bekesiensi...*” 1224: „*Batez aule regie curiali comite et comite Bekesiensi...*” (4. kép) 1224-ben⁵⁷ már László is előfordul ugyanebben a tisztségben: „*Ladislao aule regie curiali comite et comite Bekesiensi...*”

1229-ben⁵⁸ Cesar a békés megyei királyi hadak vezetője és név szerint említene 7 centuriót is:

„*Cesar princeps exercitus de Békes, Petrus, Beda, Use, Tiburcius, Laurencius, Paulus, Geysa centuriones, litigauerunt pro quadam terra nomine Kechen, cum Martino filio Miska, coram Ladislao Comite Bachiensis et iudice curie,*

„*Cesar, a békési sereg vezetője, Péter, Beda, Őse, Tiborc, Lőrinc, Pál, Géza századosok Miska fia Mártonnal pereskedtek a Kecsen nevű föld ügyében László bácsi ispán és udvarbíró jelenlétében, azt állítván, hogy Kecsen föld a*

⁵⁶ Karácsonyi 1896. I. 42.

⁵⁷ Mindegyik Györffy 1963. 503.

⁵⁸ Haan 1870b 4.; Kristó 1981. 32.

dicentes terram Kechen esse terram castris de Békes. Martinus autem respondit eam esse terram suam hereditariam, affirmans, quod eandem terram antecessores ipsorum, scilicet Chab, Sicund, Isumgut, Buus et reliqui cum ciuibus eiusdem castris a patre suo Mysca et cognatis eius coram Gyula comite palatino pro terra castris requisivissent et iudicio ferri candentis Orodini fuissent condemnati, mediante pristaldo nomine Eusii filio Elie de uilla Dran et hoc ostendit testimonialibus literis orodiensis capituli. Quibus cum prenominati adversarii eiusdem Martini contradicere non auderent, prefatus iudex ipsos condemnavit et ut huius cause exitus indelebilis existat, utramque partem ad nos, per pristaldum nomine Menget filium Cocbu de genere Tét Uaradinum destinavit, et executionem cause secundum omnem descriptionem testimonio nostro fecit eternari.”

békési vár földje. Márton viszont azt válaszolta, hogy az az ő örökölt földje, bizonygatván, hogy ezt a földet azok elődei, tudniillik Chab, Sicund, Isumgut, Buus, és mások e vár népeivel együtt atyjától, Miskától és annak rokonaitól Gyula nádorispán színe előtt várföld gyanánt visszakövetelték, de tüzesvaspróbán Aradon pervesztetek lettek, ahol Darány falubeli Éliás fia Husius nevű poroszló működött közre, s ezt az aradi káptalan tanúbizonyosságot szolgáltató oklevelével igazolta. Mivel ennek Márton nevezett ellenfelei nem merészelték ellentmondani, a fent említett bíró pervesztettnek nyilvánította őket, és hogy ennek az ügynek a lefolyása kitörölhetetlen legyen, mindkét felet a Tét nembeli Cocbu fia Menget poroszló által hozzánk Váradra küldte, és az ügy végrehajtását annak teljes leírása szerint a mi tanúbizonyosságunk révén örökítette meg.”

A királyi vármegyerendszer a XII. században élte fénykorát, e században a királyi haderő meghatározó eleme a várak (illetve a vármegyék) katonasága. Orosz forrásból tudjuk, hogy II. Gézának 1152. évi halicsi hadjáratában 73 csapata volt. A hagyományos és elfogadott értelmezés szerint ha e számból kivonjuk a külön királyi csapatot, mely ekkor már szerepel, 72 csapatot kapunk, mely megfelel az ekkori vármegyék számának. A tatárjárás krónikása, Rogerius az 1240-es években így fogalmazott: „Mindenki előtt ismeretes, hogy Magyarországnak

hetvenkét comitatusa van.”⁵⁹ Más forrásokban a katonák száma is szerepel, eszerint nagyjából egy-egy vármegye 400 katona kiállítására volt kötelezve, vagyis minden megyében 4 századot tettek ki a várnép katonáskodó tagjai.⁶⁰ Így a csak vármegyei haderőn alapuló ’reguláris’ királyi haderő létszáma is 30 ezret tett ki, ehhez jöttek még a segítő könnyűlovasok, és a jórészt idegen nehézlovasságból álló királyi dandár. Nem véletlen tehát Abu Hamid megjegyzése II. Gézáról, miszerint hadai megszámlálhatatlanok.⁶¹

Györffy György az oklevél adataiból következtetett a megye népességére is: „1229-ben 7 békési centuriót említenek, amiből bizonyos, hogy a megyében legalább 7 várnépszázad, 700 várnépcsalád élt. A várjobbágyok és várnépek arányát 1:4 – 1:5-nek véve 840-875 vár alá tartozó családdal számolhatunk. E számításnál nem vettük figyelembe a XII. század végén meginduló eladományozásokat s a várnépek jobbágygá emelését, és így bizonyára a valóságot megközelítőbb eredményre jutunk, ha e számot 1000-re kerekítjük. Amennyiben a vár-, királyi és nemzetségi birtok népe $\frac{1}{3} - \frac{1}{3} - \frac{1}{3}$ arányban oszlott meg, kb. 3000 családot tehetünk fel. Családonként 5 főt számítva, a megye népességét a tatárjárás előtt legalább 15000 főben határozhatjuk meg.”⁶²

Békés város megyei székhely voltára utal, hogy egyben **főesperesség** székhelye. A kutatás már korán felfigyelt a megyék és főesperességek területi és elnevezésbeli megfelelésére, a főesperes azonkívül joghatósági szempontból a világi igazgatás tisztségviselői közül az ispánnal állt azonos fokon. 1229-ben⁶³ említik először főesperesét: „...*filiorum Natus, scilicet Egidii et Stephani in parochia Békes ... Micou de uilla Cundurur in parochia Békes.*” 1236-ban⁶⁴ magát az esperességet: „*Sanctus pauperi. Presbytero archidiacono de Bekis Warad. Dioecesis...*”

Bár erre nézve írásos adattal nem rendelkezünk, a tatárjárás valószínűleg nálunk is nagy pusztítással járt. Karácsonyi szavait idézzük: „Kell-e erre nyilvánvalóbb bizonyíték, mint az, hogy az adófizetők

⁵⁹ Kristó 1988. 206.

⁶⁰ Kristó 1986. 198.

⁶¹ Kristó 1984. 1176.

⁶² Györffy 1959. 499-500.

⁶³ Haan 1870b 4.

⁶⁴ Györffy 1963. 503.

megfogyatkozása miatt egyetlen egy, a királyi oklevelek záradékaiban előforduló főúr sem tartotta érdemesnek elkérni a királytól megyénk ispánságát, s ennél fogva egészen a század végéig egyetlen egy békés-megyei főispánra sem találunk.”⁶⁵

A békési vár alá tartozó közigazgatási egységet IV. Béla 1261.⁶⁶ évi oklevelében nevezik először megyének, comitatusnak.

„...villa Feyerem ... villa Pispuky
... villa Ketesd in comitatu de
Bekes...”

„...Fejérem falu ... Piski falu ...
Ketesd falu, mindezek Békés me-
gyében...”

A békési várról és népeiről az utolsó adatot a budai káptalan 1295.⁶⁷ évi oklevelében találjuk, ekkor Murony határjárásánál Vata fiai, Csolt és Imre békési várjobbágyok, Tamás és János várnagyok, valamint Csarnáról és Csatárról származó, feltehetően szintén a békési vár alá tartozó tanúk jelentek meg mint szomszédok.

„...az összes szomszédokat és határtársakat és az összes megyebelieket, továbbá Békés (Bekis) vára ... népeit egybehíva Murony (Mvrul) ... birtokhoz mentek, és azt a régi és egykori határok mentén a határtársak: Vata fiai Csolt (Chowlt) és Imre, Theodor fia Pethe, Békés várjobbágyai: Arős (Arews) fia Benedek, Csorna (Chorna) fia Mihály, Becs (Bech) fia István, Erenske Tamás várnagy, János hasonlóan várnagy, Csatár-i (Chathar) Imre és Mike fia Móric jelenlétében körüljárták. Eme határok iránya itt kezdődik: Murony birtokot a Gyúr (Gwr) nevű földrészről egy bizonyos rét választja el, és e rét mellett továbbmenvén, eme rét oldalán, mintegy a rét másik részén van Szt. Márton hitvalló egyháza, egyenes módon nyugati részen két földhatár van, amelyek közül az egyik Maté (Mothew) birtoktól, a másik magától Murony (Murul) birtoktól választja el, és továbbmenve nyugat felé egy bizonyos halmon hasonlóan két földhatár van ugyane birtokok elkülönítése miatt, és még menvén e módon a Balaton (Balatun) nevű rét körül szintén két földhatár van, azután továbbhaladva eme rét közepén hasonlóképpen két földhatár van, és eme Balaton nevű rét után továbbmegy nyugat felé, és ott egy szántóföldön is két földhatár van, innen ilyen módon

⁶⁵ Karácsonyi 1896. I. 44.

⁶⁶ Györffy 1963. 503.; Kristó 1981. 28.

⁶⁷ Kristó 1981. 40-41.

haladva Gamother körül nyugati részről is két földhatár van, ott azután Theodor fia, az említett Pethe egy bizonyos Kamut (Kamawltth) nevű földrészt, mely Kamutér (Kamawltther) és Hidas (Hidus) között nyugati részen terül el, magáénak nyilvánított, azután eme Kamutér körül továbbmenvén Gerla falu irányába, Teluklabreth végében északi oldalról egy földhatár van, és azután eme Gerla falu irányában a föld teljességgel rét, azután Kerthwelerthewehez érkezik, átmegy eme Kerthweleren és nyugati irányba fordul egy bizonyos Középrét (Kwzeprereth) nevű réthez, és ott egy földhatár van, és eme Középréten át továbbmegy Töviseszszékhez (Thwysseszek), és eme Töviseszszékben egy földhatár van, azután továbbmenve nyugat felé, eme nagy rét körül keleti oldalról egy földhatár van, innen pedig Murony faluhoz közelednek, ott az előbb mondott Imre és Csolt a Poklostelke (Pwklustheleke) nevű földrészt, amely egy bizonyos nagy völgy és keleti oldalon eme mélyedés egy bizonyos árka között fekszik, saját jogcímükön eltiltották, tudniillik ez a Poklostelek (Pwklusthelwk) nevű föld a Murony birtokon épült Szt. Miklós hitvalló egyháza [=temploma] temetőjétől a nyilazáskor egy nyíllal megközelíthető vagy elérhető, és ez az egy nyíl nagyságú föld magához Murony faluhoz tartozik, és így zárulnak a fent mondott határok...” A határjárások rendkívüli fontossága abban áll, hogy felelevenedik bennük a régi táj, a mezőgazdasági termelés módja, a település, a birtokviszonyok képe, következtethetünk a területen élő lakosság nyelvére. Sok segítséget jelentenek a Békés környéki középkori földrajzi helyek beazonosításában, az itt előforduló elnevezések egy része ma is él települések, határrészek nevében: Murony, Csarna (5. kép), Csatár, Gyúr, Maté (Mető), Kamut, Hidas, Gerla.

Bár a várról nem hallunk többé, Békés megye közigazgatási központja a XIV. századból fennmaradt iratok alapján továbbra is városunk. Ezek nemcsak az esperesség folyamatos létéről, de Békés megyeszékhely voltáról is tanúskodnak: 1310-ben⁶⁸ Jakab, 1328-ban⁶⁹ Márton, 1337-ben⁷⁰ Miklós, 1353-ban⁷¹ László mester, 1382-ben⁷² István a

⁶⁸ Dl. 40330.

⁶⁹ Györffy 1963. 503.

⁷⁰ Dl. 3039.

⁷¹ Dl. 4352.

⁷² Dl. 52434.

főesperes. 1313-ban⁷³ Beke, 1329-1346. között Márton, 1355-1356-ban⁷⁴ András mester volt a békési ispán.

A királyi vármegye-szervezetet felváltó nemesi vármegye legrégebb hivatalos iratának tekinthető kiadványát 1329-ből⁷⁵ ismerjük. Ekkor és 1346-ban is Békésen tartották a megyegyűlést.

„Nos Magister Martinus Comes de Békés, damus pro memoria, quod in congregatione nostra, quam in villa Békés, feria sexta proxima post quindenas beati Georgii martyris colebravimus, in eadem congregatione nostra Thomas de Barlas consurgens, per modum protestationis nobis dixit conquerendo, quod Stephanus filius Benche personaliter veniendo ab usu possessionis eiusdem Kemmen vocatae expulisset et dampnum sex marcas valentem eidem irrogasset et omnes cometanei et vicini ipsius Thome consurgentes una voce pari voluntate omnia premissa Stephanum memoratum retulerunt intulisse. Datum in Békés secundo die termini prenotati anno Domini 1329.”

„Mi, Márton mester, békési ispán emlékezetül adjuk, hogy Békés faluban május 12-én tartott gyűlésünkön Barlas-i Tamás felállva tiltakozás célzatával panaszkodva mondta el nekünk, hogy Bencse fia István személyesen jöve, őt Kemény nevű birtokának használatából kiűzte, és hat márka értékű kárt okozott neki, és eme Tamás szomszédai felállván, egyhangúlag, egy akarattal elmondták, hogy az említett István az összes előbb mondottakat elkövette. Kelt Békésen, 1329. május 13-án.”

1342-ben⁷⁶ I. Lajos megerősíti a váradi püspököt a békési vásárvámok 2/3-nak birtokában. Ez alkalomból András váradi püspök a régi uralkodók (László, István, Béla és Imre) hasonló adományaira, a másfélszáz éve fennálló jogosítványokra hivatkozott. Ez is azt támasztja

⁷³ Györffy 1963. 503.

⁷⁴ DL. 77141.

⁷⁵ DL. 99556.; Haan 1870b 18.; Kristó 1981. 46.

⁷⁶ DL. 24438. Ebben az oklevélben maradt fenn átiratban Imre király 1203. évi oklevele, Békés nevének első említésével.

alá, hogy a békési vásárok fontos szerepet játszottak a település felvirágzásában és továbbra is a megye első helységévé avatták.

1403-ban⁷⁷ Zsigmond király a gyulai uradalmat **Maróthy János** macsói bánnak adományozza, ekkor Békés „*possessio*” mint annak része szerepel. Az 1404. évi beiktatásról⁷⁸ szóló jelentésből tudjuk, hogy 1403. előtt Losonczy László erdélyi vajda, és fia, János, voltak az uradalom földesurai, ez alkalommal újra említik vámját (minden bizsonnyal vásárvámját) is. Egy perbeli idézéssel összefüggően **1405**-ben azt olvashatjuk, hogy a vármegyében sehol másutt nincsen hetipiac, csak Békésen: „Kiküldötték őket (Ölyvedi Balázs királyi embert és Kis Jakab aradi kanonokot), hogy egy békésmegyei nemesembert, Fejéremi Barnabást, a hetipiacokon való kikiáltással idézzenek az Országbíró elé. Ezek visszatérve jelentették, hogy kikiáltották ugyan Fejéremi Békésen, de mivel Békésmegye területén másutt nincs hetivásár, kénytelenek voltak őt kikiáltani Zarándmegyében: Gyulán és Simándon.”⁷⁹ (Felhívjuk a figyelmet a dokumentum azon adatára, mely Gyulát még Zaránd megyében említi.)

„A Maróthyak kedvelték Békést és az ő idejükben a város hatalmasan emelkedett.” – írja Karácsonyi. Az új földesúr birtoklása azonban nem lehetett zavartalan, a környező birtokosok (különösen az ősi birtokos, a Vatától származó Csolt nembeli Ábránfy család) számos pert kezdeményeztek az új birtokos megtámadására. „...1412. január elején Garay II. Miklós Békésen nádori gyűlést tartott, még pedig csupán megyénk nemességével. A megyei gyűlések közül ismerjük: ...az 1432. és 1439. évit, melyeket a régi fészekben Békésen tartottak meg.”⁸⁰ 1461-ben Ölyvedi Mihály és Györkei János alispánok Békésen tartottak rendkívül nagy létszámú közgyűlést.⁸¹

Az 1450-es évekre Békés **mezővárosi** szintre fejlődött, ezt a státuszt meg is kapta földesurától (6. kép), erről az ekkoriban kelt oklevelek tanúskodnak. Az első ilyen⁸² városi kiadvány 1452-1456. között kelt, említi János néhai bírót, valamint Eztragh Pál városi polgárt. Egy

⁷⁷ Kristó 1981. 53-54.

⁷⁸ Karácsonyi 1896. II. 27.

⁷⁹ Karácsonyi 1896. I. 15.

⁸⁰ Karácsonyi 1896. I. 50.

⁸¹ Dl. 15577.

⁸² Dl. 74646., erősen sérült

1460 körül kelt⁸³ királyi oklevél kifejezetten „*civitas*”-nak (a valódi város latin megfelelője) nevezi, viszont egy másik, 1464 körüli örökösödési szerződésben⁸⁴ földesura csak „*oppidum*”-nak (=mezőváros) titulálja. Maguk a békésiek nyilván a „*civitas*”= város rangosabb jelzőt szerették használni. (Kubinyi András alföldi városokkal foglalkozó könyvében a tények számbavétele alapján a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé sorolja, kutatásai szerint csak a – mindig fallal körülvett – szabad királyi városok lakosai voltak valóban szabadok, míg a többi város lakói jogilag jobbágnak számítottak. A mezőváros/oppidum szó szerinti jelentése is nem erősített város.⁸⁵)

1467-es keltezéssel⁸⁶ tartunk nyilván egy számunkra nagyon fontos, a város **pecsétjével**⁸⁷ ellátott oklevelet, melyben Eztragh János bíró tanúsítja, hogy Kalmár Demeter békési polgár egy fél telket, mely Chapo Gergely és Eztragh Pál telkei között fekszik, tartozékaival: kerttel és házzal együtt 9 aranyforintért eladott Thyrgen László özvegyének. A szövegben függőpecsétként említett, az oklevélen viszont szöveg alá nyomott városi pecsétnek azonban csak a helye látszik, így sajnos nem ismerjük Békés középkori pecsétjét, mely 1598-ban a város levéltárával együtt Nagyváradon pusztult el. **Az oklevél azonban így is fontos bizonyítéka a középkori település városi rangjának.**

A település jelentős jövedelmeket biztosíthatott földesurának, aki külön gazdatisztet tartott itt, 1456-ban pl. Szakállai Imrét (*Emerico de Sakall Officiales de Bekes*).⁸⁸ Ezzel függhetett össze a **békési kastély**, azaz erősített birtokközpont felépítése, melyről az első adatot 1469-ből⁸⁹ ismerjük, vagyis az építkezés ezen időpont előtt történt. Ekkor egy, a Gerlaiak (Ábránfyak) és Maróthyak közt folyt hatalmaskodási per kapcsán arról értesülünk, hogy Maróthy Mátyus békési várnagyai („*castellorum castellani*”) Zakol-i László és Thazo Péter voltak. Ez a kastély azonban nemcsak birtokközpont, hanem sokszor a szomszéd és rivális birtokosok elleni büntető „hadjáratok” kiindulópontja is. Az

⁸³ DL. 48094.

⁸⁴ DL. 45140.

⁸⁵ Kubinyi 2000. 15.

⁸⁶ DL. 45246.

⁸⁷ A témáról bővebben lásd Turcsányi 2004.

⁸⁸ Karácsonyi 1896. II. 27.

⁸⁹ DL. 16811. Kristó 1981. 63-64.

említett oklevélből például arról értesülünk, hogy 1468-ban „...*Maróthi Mátyus ...november 30-a táján ...László, az ugyancsak Zakol-i, Thazo Péter, a békési kastély nemes előljáróit, ...továbbá Mórocznak nevezett Tamást, Gergelyt, Mihályt és Lászlót, Kalamár Gellértet, Olasz Jánost, Felleg Lőrincet, Bagdy Andrást, Thamasy Jánost, Molnár Jánost, Fekete Lászlót, ennek fiát, Ágostont, Fekete Gergelyt, Szekeres Jánost, Kerekes Mátyást, Varga Lászlót, hasonlóan Varga Antalt, Nagy Pétert, Molnár Jánost, hasonlóan Molnár Antalt, Eztrag Pált, Nagy Albertet, Pelthew Mátét, Szőke Bertalant, Penthe Istvánt, Szabó Gergelyt, Szabó Baltazárt, Detheri Albertet, Cseh Lőrincet, akik Békésen laknak ...felfegyverkezve és hatalmaskodva az éjszaka csendjében említett panaszosnak jelzett Békés megyében lévő Kétsopron nevű birtokára küldte és irányította. Miután ezek oda megérkeztek, mondott felperes ott élő jobbágysai házáinak összes ajtóit lerontva és összetörve onnan minden holmit és vagyontárgyat, valamint a házak javait teljes egészében elvitték; magukkal hurcoltak, elhajtottak és elragadtak aprómarhákat és kisebb jószágokat is, tudniillik háromezer juhot, négyszáz aprójószágot, valamint száz méneslovat, s mindenben saját kényük-kedvük szerint cselekedtek. A tisztességes asszonyokat pedig az asszonyi nem gyalázására bectelen és ocsmány szavakkal illették; a lovak szügyét keresztül-kasul átdöfték, a panaszos több jobbágysát lefogták, s az elfogottakat összekötözött kézzel lovaikon – kegyetlen törökök módjára – csaknem egész éjjel ide-oda hajkurászták. Hatalmaskodásuk révén az elmondottakkal az említett panaszosnak ezer aranyforintnyi kárt okoztak a panaszos rovására és nagy sérelmére.” (Felhívjuk a figyelmet a szövegben előforduló foglalkozásnevekre – Kalmár, Molnár, Varga, Szabó – melyek közül különösen a „Kalmár = kereskedő” mindenképpen a városiasodás jelének tekinthető.) 1469-ben 51 név szerint is ismert békési polgár, köztük az első névleg is ismert bírāja, Morach Albert, három esküdt: Kis Pál, Túri Ferenc és Szabó András, továbbá a templomgondnok (*vitricus*) a gyulai várkapitány vezetésével részt vett a margitszigeti apácák donáttornyai birtokai elleni támadásban.⁹⁰*

1476-ban, Maróthy Mátyus halálával kihal a Maróthy-család, összes uradalmaik, így Békés is, a királyra szállt.⁹¹ Azon oklevelünkben, mely 1479. február 19-én Simándon lezajlott nádori gyűlésen ké-

⁹⁰ DL. 20701.

⁹¹ Karácsonyi 1896. I. 54.

szült, a vármegyei jegyző a király jobbágyaiként említi a békési lakosokat. Az itt eljáró rögtönítélő törvényszék ítéletében említik először a város egy részét, *Banhyda*-t, mint Nagy Henrik Miklós lakhelyét, kit tolvajlással vádoltak.⁹² Az oklevélben ugyan nem említik egyértelműen, hogy Bánhida Békés része, viszont a gyulai uradalomban nem ismerünk több hasonló nevű helységet, és az oklevélben előforduló „gyanús életű vagy gonosztevő” emberek mind a Békéshez tartozó erdőnek bírójaként vagyis öreként szerepelnek. Karácsonyi az oklevél azon közlése alapján, hogy az említett négy ember közül kettő nemrég költözött Békésre, azt a következtetést vonja le, hogy a városi rang folytán itt némi védelemre számíthattak a rögtönös és kegyetlen ítéletés ellen.⁹³

Mátyás király 1482. április 9-én kelt oklevelében⁹⁴ fiának, **Corvin János**nak adományozta: „...*Gyula várunkat és az ugyancsak Gyula nevű, Békés megyében lévő mezővárosunkat, amelyek egykor néhai nagyságos Maroth-i Mátyushoz tartoztak, de annak magva szakadtával királyságunknak, Magyarország szent koronájára és következésképpen felségünkre, királyságunk régi törvénye és dicséretes szokása szerint, illő és törvényes módon visszaszállottak, más mezővárosokkal, birtokokkal és birtokrészekkel, adókkal és vámokkal, említett Gyula várához és mezővárosához régtől fogva tartozó és tartozni illő javadalmakkal együtt ...eldöntött szándékunk és felségünk biztos tudása alapján, valamint Beatrix királyné, felséges úrnő, a mi igen kedves hitvesünk beleegyezésével és jóindulatú akaratával János hercegnek, igen kedves gyermekünknek és az ő örököseinek és minden ivadékanak királyi kezünkkel szabadon adtuk, adományoztuk és juttattuk, sőt adjuk, adományozzuk és juttatjuk örök joggal és visszavonhatatlanul, hogy tartsa, birtokolja és bírja...*” (7. kép)

Ugyanez idő tájt a megye székhelye Gyula lett, Mátyás ugyanis egy 1484-es rendeletében a mindenkori fő- és alispáni tisztséget a gyulai vár tisztségviselőire testálta.⁹⁵ Ez a lépés beleillett a királyi központosító törekvések sorába, hiszen Gyula egy egész megyényi uradalom központja volt. Így természetes, hogy közigazgatási központ is legyen, még akkor is, ha két megye, Békés és Zaránd határán feküdt.

⁹² Dl. 36421.

⁹³ Karácsonyi 1896. II. 28.

⁹⁴ Dl. 37657.; Kristó 1981. 67-68.

⁹⁵ Karácsonyi 1896. I. 55.

Az adatokból azonban az derül ki, hogy Békés továbbra is valamiféle alközpont szerepét játszotta a gyulai uradalmon belül, hiszen 1490-1492. között Corvin János adományaképpen „*tartozékaival együtt*” (Mezőberény, Gyúr, Kondoros, Décse, Nyárszeg, Szénás, Mezőszentmiklós, Hidas, Csarna, Verebes és Détér) Bánczay Deák Andrásé, a budai vár udvarbírájává lett délvidéki birtokokért cserébe. A csere azonban soha nem realizálódott, mint ezt az ezzel kapcsolatban elkezdett periratok nyomán tudjuk. Számunkra az ügylet azért különösen érdekes, mert a vonatkozó oklevelekben folyamatosan „*Bekes oppidum és castellum*” = mezőváros és kastély szerepel.⁹⁶

A XVI. század elején több alkalommal is városunkban tartották a megyegyűlést: 1500-ban⁹⁷, 1508-ban⁹⁸ és 1511-ben. 1506-ban Békés a gyulai uradalom részeként Corvin János özvegyének, Frangepán Beatrixnak birtoka lett. Ekkor az itt szedni szokott vámot is említik: „...*továbbá Békés mezőváros tartozékaival és magával Békés mezővárossal együtt és az ott szokásos adóval...*”⁹⁹ Ekkor esett meg, hogy Békés megyének női főispánjai lehettek (bár nem sokáig, a megyei nemesek ellenszegülése folytán), mivel egy 1506. december 21-én kelt királyi rendelet szerint a gyulai vár ura volt egyben a megye főispánja is.¹⁰⁰ Békés, mint a gyulai uradalom része négy évvel később már Beatrix özvegyének, Brandenburgi Györgynek a kezén¹⁰¹ van, **ez az oka, hogy ettől kezdve a vármegyegyűléseket más és más helyen, de mindenképpen a megyei nemesekkel szembenálló földesúr területén kívül** (pl. Kamuton) tartják. 1530-tól Czibak Imre, 1534-től Patóczy Miklós, 1541-től Patóczy Ferenc, 1552-1566. között pedig újra a király voltak a birtokosai.¹⁰² A vonatkozó iratokban Békés mindig csak oppidumként szerepel, váráról sehol nem tesznek említést, a Kastély szerepe tehát nem lehetett valami jelentős.¹⁰³

⁹⁶ 1501: DI. 37739.; 1502: DI. 37743.

⁹⁷ DI. 20952.

⁹⁸ DI. 21931.

⁹⁹ DI. 37791.

¹⁰⁰ Kristó 1981. 79.

¹⁰¹ DI. 37873.

¹⁰² Karácsonyi 1896. II. 29.

¹⁰³ DI. 21931.; DI. 37791.; DI. 37795.; DI. 37875.

Békés nemcsak főesperességi központ és plébániás hely volt, még két kápolna létezéséről is tudunk. (A megyében Békésen kívül csak Gyulán volt még ezidőben kápolna is, ott négyről van tudomásunk.¹⁰⁴) 1516-ból egy közvetett adatunk van a **Szűz Mária-kápolnáról**: Kamut határjárásánál tanúként jelent meg a békési Szűz Mária-kápolna muronyi birtokainak két képviselője.¹⁰⁵ Közülük az egyik, Megyery Balázs a kápolna rektora, ugyanezt a tisztséget 1523-ban Sadobrych Péter töltötte be.¹⁰⁶ Javadalmazására és a kápolna fenntartására volt rendelve Murony nagyobbik része mellett Békés városának egyik utcája, a Hosszúaszó, mely oly nagy volt, hogy 1564-ben 17 kapura becsülték.¹⁰⁷ A másik kápolna védőszentjét nem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy 1526-ban Benedek volt a rektora.¹⁰⁸ Nevét feltehetően a **Szent Pál** malom és az újvárosi részben ma is meglévő „Szent Pál sor” örizte meg, helyére is ebből következethetünk.

A gyulai uradalom 1525-ből fennmaradt Szent György-napi adójegyzéke a város utcanevéről is tudósít: eszerint „*Forrozezh*” 38, „*Malomezgwcza*” 52, „*Banhydwcza*” 19 családja fizetett adót. (Mint látjuk, a Maróthyak alatt önálló településként létrejött Bánhida ekkorra Békés részét alkotja.) Egy évvel később két másik részét is megemlíti a városnak: „*Bayvivo*” 3, „*Howazo*” 2 portával szerepel. 1553-ban Pathochi Ferenc gyulai várkapitány – nem tudni mi okból – leromboltatja a Szűz Mária kápolnát, birtokait a várhoz csatolják. Mindezt egy 1564-es periratból tudjuk, amelyben a békésiek kérik, hogy a korábban a kápolna fenntartására rendelt „*Hozzwazzo*” (lásd fentebb: Hosszúaszó) utcát a király adja vissza a városnak. Karácsonyi szerint egyébként ekkortájt kezd kialakulni Békés nagykiterjedésű határa: először egészen hozzácsatolják Hidast, majd Csarna és Verebes kapuit is Békéshez csatoltan adóztatják.¹⁰⁹

A király birtoklása idejéből több portaösszeírás, censusjegyzék és urbárium is fennmaradt, ezek mind Békés kiemelkedő szerepét mutatják. A gyulai uradalomhoz tartozó települések 1553-as censusjegy-

¹⁰⁴ Szatmári 2004. 208.

¹⁰⁵ Dl. 71213-5.

¹⁰⁶ Dl. 38078.

¹⁰⁷ Karácsonyi 1896. II. 30.

¹⁰⁸ Uaz

¹⁰⁹ Karácsonyi 1896. II. 31.

zékéből néhány adatot kiemelve azt látjuk, hogy míg Gyula mezővárosa 40, Békés 76 Ft adót fizet, Csaba pedig nem is szerepel a felsorolásban.¹¹⁰ 1559. márciusában így sorolják fel „Békés királyi mezőváros” lakosainak kötelezettségeit: Szent György-napi és Szent Mihály-napi füstpénz gyanánt fizetnek 75-75 forintot; tizedet adnak terméseikből a püspöknek és kilencedet a földesúrnak; bíróválasztáskor kötelesek a földesúrnak egy hordó bort és 2 tehenet, továbbá borsot és sáfrányt, az udvarbírónak és a várnagynak 1-1 vég vásznat adni, a várkormányzóknak pedig tisztességes ajándékot nyújtani; a bormérés haszna, a nagyobb bírság a földesúré; ezenkívül a lakosok javítgatják a halastavak gátjait és élelmiszereket adnak a földesúr konyhájára. Másrészt viszont egészen szabadok voltak és a földesúr számára szántani, vetni vagy kaszálni nem voltak kötelesek.¹¹¹

Az 1560. körül keletkezett sokféle összeírás anyagát használta fel Bácskai Vera a mezővárosi fejlődés tendenciáinak kibontására.¹¹² Elemzéséből kiderült, hogy 1525-höz képest Békésen jelentősen megnőtt mind a kézművesek, mind az iparágak száma, előrehaladt az iparon belüli munkamegosztás. A békési kézművesek és kalmár-tőzsérek jó része mesterségéből tartotta fenn magát, nem volt már telke, nem termelt gabonát. Az 1560-as évekre azonban jelentősen megnőtt a Gyula és Békés közötti jogi különbség, az 1561. évi urbárium Békést már nem is nevezte oppidumnak (=mezőváros). Sajnos „e korban erősen háttérbe szorult a sokkal kedvezőbb feltételek között nyilván gyorsabban és szerencsésebben fejlődő Gyula mögött, mely ekkor már stratégiailag és gazdaságilag egyaránt elsőrendűen fontos központjává vált a Tiszántúl török fennhatóság alá nem tartozó részének.”¹¹³ Egyébiránt ezekből az adatokból a város népességére is megpróbálhatunk következtetni, 1563-ban pl. 515 család lakja (ez magasan a legtöbb a megyei településeket tekintve, még Gyula – 200 család – is kevesebb), ez családonként átlag öt főt számolva 2575 főt sejtet. Még meglevő gazdasági erejét mutatja ugyanakkor, hogy a gyulai vár számára 1563-ban adandó őszi és tavaszi gabona, a méhek mézelésének tizede, kereszténypénzek (adó alól men-

¹¹⁰ Kristó 1981. 126-127.

¹¹¹ Karácsonyi 1896. II. 31.

¹¹² Bácskai 1965.

¹¹³ Bácskai 1965. 454.

tesülő szegény családok szolgáltatása), bor és bárányok megváltásának összege magasán a legnagyobb a gyulai uradalomban.¹¹⁴

Békés **török uralom** alá minden valószínűség szerint csak 1566-ban, Gyula elestekor került, de a török adószedők már korábban megjelentek az uralmuk alá vonandó településeken, elkészítették saját adólajstromukat (defterüket). Így az 1558-as defter szerint a törökök 200 házat adóztattak meg, melyek átlagot fizettek: „*Békés város, 200 ház, maktú.*”¹¹⁵ 1563-ban egy török portyázó csapat kirabolta a várost¹¹⁶, azonban sem ekkor, sem Gyula ostroma idején nem történik említés arról, hogy Békésen bármiféle erődtímeny lett volna. „A leggazdagabb helyek, mint Békés, Csuda-Balla és Szentandrás a szultán birtokai, khászai lettek.” – írja Karácsonyi.¹¹⁷ Egy évvel a foglalás után a törökök részletes összeírást készítettek, ebben nemcsak a lakosokat sorolták fel név szerint, városnegyedekbe és utcákba csoportosítva, hanem az egyéb szolgáltatásokat is részletesen leírták. 1567-ben „*Malom ucca*”, „*Forrószeg ucca*” és „*Bánhid ucca*” szerepel, majd 1579-ben a felsorolás a „*Kastélszeg uccával*” bővült. Nagyon fontos adat, hogy a defterben hídvámot is említene, mert, bár korábban sokszor fordul elő vámról való utalás, nem dönthető el, hogy hídvámról vagy vásárvámról van-e szó. A defter adata mindenestre egyértelműen jelzi, hogy ekkor már biztosan épített hídja volt városunknak.¹¹⁸ Nem kétséges, hogy a törökök itt birtokukba vették a Kastélyt is, és vagy maguk készítették palánkot, vagy a korábbi védműveket javították ki. Mindenesetre ez 1579. előtt már megtörtént, hiszen a defterben szerepel a nyilván ennek helyére utaló „*Kastélszeg*”.

Az Alföld középkori településeit kutató Blazovich László az akkori életről így ír: „Békés két malmával (az egyik 6 majd 8 kövű a másik 2 kövű), vásárával, piacával és hídvámjával, amelyek külön tételtként szerepelnek a defterben, a 14-16. században mozgalmas, lüktető életű város volt.”¹¹⁹ (8. kép)

¹¹⁴ Csipes 1976. 83.

¹¹⁵ Kristó 1981. 130.

¹¹⁶ Karácsonyi 1896. I. 255.

¹¹⁷ Karácsonyi 1896. I. 253.

¹¹⁸ Káldy-Nagy 1982. 148-164.

¹¹⁹ Blazovich 2002. 76.

1584-ben hallunk először Békésen törökökről (lásd lentebb), 1587-ben török lovasokat említenek az adószedéssel kapcsolatban: „...995. sevvál 24-én [1587. szept. 26.] ugyanoda [ti. a budai török kincstárnak] beszállítatott Kurd Diváne és Ali Diváne békési lovasok által 1825 akcse...”¹²⁰ A királyi végvárok (Eger, Tokaj, Kálló) vitézei az 1580-as években többször is kísérletet tettek a Békés megyei török palánkvárok (Békés, Szarvas) elfoglalására, lerombolására. Egy 1587-88 évi defterben (itt szerepel a törökök 1584-es jelenléte) ezzel kapcsolatos jutalmazásról hallunk: „...Az elhunyt Hasszánról Behrámm Abdullahra vitetett át Vizlás 2987 akcse, Tardova 200 akcse, Felső-Pócs 800 akcse, Vezekény, tartozik Egerhez, 200 akcse stb., együtt 6000 akcse, kiegészítéssel 12000 akcse. A Kálló, Tokaj és Szádvárból a békési palánkára csapó hitetlenek elé állván 992-ben [1584] jutalmat kap, s azóta a Nógrád vidékén Csábrág, Bozók és Korpona várakból kirontó, lelket rabló hitetlenekkel is harcolván, új adományozásra méltónak találtatott.”¹²¹

Az 1590-90-es zsoldlajstrom szerint a békési palánk őrsége 238 katona volt:

„Békésen Zülfikár és Hasszán agák [katonai rang] alatt 73 ulúfedzsi [zsoldos lovas] s Ibrahim aga vezérlete alatt 37 müsztafiz [várvédő janicsár, vagyis gyalogos katona] volt elhelyezve. A müsztafizokhoz voltak beosztva a topcsik [tüzér], kiknek tizedese Hasszán vala és Khurrem müezzín [imádságra hívó]. A janicsáraga helyettesét Piri kiájának [parancsnokhelyettes] hívták.

Az azábok [önkéntes gyalogos] száma 38-ra rúgott; tiszteik voltak Mohamed aga, Hamza kiája és Ferhád reisz [főnök]. A martalócot [várőrizetre szerződött keresztény zsoldos katona], számra 29-et, Malkocs aga és Juszuf szermáje [4-10 kis egységből álló zsoldos martalóc-csapat parancsnoka] vezérelte. Ekként a békési őrség száma 238-at tett ki.”¹²²

(Csupán összehasonlításképpen: a gyulai török őrség létszáma 709 fő, Erdőhegy palánkáé 260 fő, míg a szarvasié 195 katona.) Karácsonyi János arra is felhívja a figyelmet, hogy mind Szarvason, mind

¹²⁰ Kristó 1981. 159.

¹²¹ Kristó 1981. 165.

¹²² Karácsonyi 1896. I. 255.

Békésen a katonák mintegy kétharmada lovasként szolgált, e palánkok tehát nem védelemre, hanem támadásra készültek.

A 15 éves háború során Omar gyulai bég 1595. október 24-én a szarvasi és a békési palánkot felégettette, ágyúit Gyulára vitette. Az alig 1000 fős keresztény csapat így akadálytalanul fosztogathatta a környéket, bár nincs rá adat, minden bizonnyal Békést is.¹²³ E hadjárattal kapcsolatos az a Szarvasról készült metszet, melynek háttérében a felgyújtott Békést is ábrázolták. Bár az ábrázolás történeti hitelessége legalábbis kétséges, mégis ez a legkorábbi kép városunkról.¹²⁴ (9. kép) A rajzot leközlő Jankovich B. Dénes összegyűjtötte az azonos előképre visszavezethető valamennyi törökkori ábrázolást, ezek között olyan is van, mely – bár név nélkül – a még álló békési palánkot is mutatja.¹²⁵ (10. kép)

A keresztény pusztítás mértékéről nincs tudomásunk, de az 1596. tavaszán a temesvári beglerbég segítségére siető tatárok bosszúhadjárata során az egész várost feldúlták: „...A tatárok, hogy rettegett megérkezésükkel mind az erdélyieket, mind a magyarokat megrémítenék, a Körös [Chrysio] és Maros közé zárt vidéket... a béke ürügye alatt hirtelen elpusztították, és a töröknek hódolt lakosokat részint levágván, részint rabláncra vervén, azon egész tartományt fő helyével, Békéssel [Bekesio] együtt kegyetlenül feldúlták...”¹²⁶ Fontos felfigyelnünk a XVI. század utolsó éveiből, Baranyai Decsi János tollából származó feljegyzés szóhasználatára, mely a tartomány fő helyeként említi Békést.

Egy 1620-ból fennmaradt határleírás nyomán halljuk, hogy a tatárok jövetelének hírére a város jegyzője, András deák, a város pecsétjét, kiváltságleveleit Nagyváradra vitte, de két év múlva Várad ostromakor ezek is tönkrementek: „Uram Atyámtól hallottam, hogy mondotta, hogy egy András Deák nevű Notárius volt Békésen, fő Biró is volt azután ott, attól hallottam hogy mondotta, hogy bár hittet is reá mondgyon minden Ember, hogy a Fancsal fok az Békési Határ --- Juhoss Istvánnak és Oláh Andrásnak --- dolga, etzer mi ketten Váradon

¹²³ Karácsonyi 1896. I. 257-258.

¹²⁴ Dilbaum, Samuel: Eikonografia, Beschreibung aller derem Ungarischen Stadt ... Augspurg 1605. Lekközlőve: Jankovich 1983.

¹²⁵ Jankovich 1983. 169.

¹²⁶ Kristó 1981. 168.

valánk az Német Szálása előtt való esztendőben, a Dormány Péter Házánál, András Deák is ott vala száláson, mi kérdezni kezdők a Békés városa ládáját, pecsényomóját és Leveleit (azt mondá) reá szorult és eladta, de a Levelek a hol vannak az öreg szőr Tarisznyában, oda menénk, megtapogatók, hát Levél van benne, ez is ugy mondota, hogy a Fancsal fokánál van a Határ innént Békés felől. Ezeket ő tölle hallottuk, a Levelek pedig mind ott vesztek András Deáknál Váradon, a német Szálásakor.”¹²⁷

Nem tudhatjuk, hogy a dúlások, fosztogatások során a lakosság milyen mértékben fogyatkozott meg, az viszont valószínű, hogy csak rövid ideig válhatott lakatlanná. A XVII. század elején mindenesetre az erdélyi fejedelemség befolyása látszik erősödni, 1609-ben Teleki Mihály és Náudvary János kapják meg a várost Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől. A következő év szeptemberében azonban előbbi adományát tekintetbe sem véve a város felét Dobozi Veres Mártonnak ajándékozta, sőt később egyik birtokosaként Kassai Márton nevével találkozunk.¹²⁸ A Teleki család levéltárában fennmaradt okmányok szerint számos korábbi családnév, a határjárásokban megszólaló tanúk adatai azt bizonyítják, hogy Békés lakosságának zöme a helyén maradt.

A korszak becses emléke az az 1620-ból származó, fentebb már idézett **határleírás**¹²⁹, amelyben Dobozi Veres Márton, illetve Náudvary János által állított tanúk mondták el, hogy hol húzódik a Békés és Doboz közötti határ (Verebesről, mely korábban önálló falu volt, majd Békéshez csatoltan adóztatták, ezúttal mint Dobozt és Békést elválasztó faluról már említés sem történik). Számunkra leginkább az ebben felsorolt határnevek a fontosak: *Fölczege útja, Berczikebér, Füszeg, Óvár, Törsökös ér, Sebes-fok, Maró ér, Beltzige útja, Emlöstőly, Patrisán, Kosdér, Buzlikos Maró, Maxár, Molnár Pál kútja, Föld Égése sziget, Fekete sziget, Vaskapu szigettye, Egerhegy, Komlósderék, Füzes sziget, Szilkkötő, Vesztő Szigettye, Fialatos Hegy, Gillai György szállása, Kalmár János szállása, Fantsalfoka, Borlinkás domb, Maró erdő, Tölgyszege útja.* Ebből jó pár a mai napig fennmaradt földrajzi névként: Óvár, Törzsökös, Sebesfok, Maró, Maksár. Ebben az okmányban találjuk meg valószínűleg a Tarhos helynév eredetét

¹²⁷ Haan 1870b. 229.

¹²⁸ Karácsonyi 1896. II. 34.

¹²⁹ Haan 1870b. 229.

is: Békési Tarhos István „*régi Bíróság viselő ember*” az Emlöstölýnél birkózott Pák András dobozi bíróval a határvonal eldöntéséért.

Ugyan ezidőből nincs rá adat, a török fennhatósága ekkor is folyamatos, bár egy 1627-ből származó defter szerint a török őrség létszáma 45 főre csökkent:

„*Ulúfedzsik*

Musztafa aga alatt, Ahmed alemdárral [zászlótartó], 8 odában [legkisebb török katonai egység] 40 ember. Az aga napi zsoldja 16, az alemdáré 10, a közlovasoké pedig napi 8 akcse. Létszám 42 ember.

Békési topcsik ugyanezen időben

Zulfikár aga, napi 15 akcsével. Helyettese Gazanfer kiája 11 akcsével. Musztafa Zulfikár szerbölük [tizedes], 9 akcse napi zsolddal. Létszám 3 ember. (Közember nincsen.) Ulúfedzsik Musztafa aga és Ahmed alemdár alatt.

Összesen 45 ember.”¹³⁰

A város viszonylag szabadon élhetett, s a békési polgárok tudatában folyamatosan élt is városuk kiváltságolt helyzete, melyet igyekeztek megőrizni. 1640-ben egy periratban így nyilatkozott az előljáráóság: „...*Mi ... kik a mai városunknak oltalmazására erős hittel kötelesek vagyunk, ... bizonyos attestatíót teszünk, hogy eleitől fogva Szabad Királyi Város volt, senkinek rajta hatalma nem volt, és mikor a' sok mutatiók országunkba fel támadtanak, az idvezült Báthory Gábor adta volt földet Veres Mártonnak, Nádudvary Jánosnak és Teleky Mihálynak, de ilyen bizonyos conditioval írtuk meg, hogy a' Nemes felül megnevezett urak kötötték erre magukat, hogy ... nem volt semmi instructiok, contractusunk velek, ha nem az egy föld bér, semmi kemény Dominiumokat magunkra nem vettünk, így mindenek ide való jövedele és kimenetele szabados volt, sőt a környül lévő pusztá helyek, mind ezből a' mi városunkból építtenek, most is pediglen így vagyon szabados állapotja ...*” – írta Békés város tanácsa: Pikó Tamás, Szántó János, Nagy György, Nagy Demeter, Győri István, Cserney Tamás, Szécsény Mihály.¹³¹ 1649-ben Rákóczi György erdélyi fejedelem ismét oppidumnak nevezi.¹³² 1665-ben gyakorlatilag az összes békési határnevet felsorolják, mint amelyek Teleki Mihály birtokait képezik: *Deter*,

¹³⁰ Kristó 1981. 171.

¹³¹ MRT. X/1. 48.

¹³² Haan 1870a 248.

Csarna, Poad Domb, Telek Helei, Ludad, Fásmelléki, Murvahely és Borosgyán.¹³³ Közülük egyedül Telek Helei nem maradt fenn, illetve nem azonosítható. Látható, hogy ekkorra Békés már mintegy „bekebelezte” a környékbeli településeket.

Az állandó csatározások hatására azonban a mezőgazdasági termelőket szinte folyamatos létbizonytalanság fenyegette, erről szól a békési Bökönyi Mátyásnak a távol élő földesúrhoz, Károlyi Lászlóhoz írt panaszlevele:

„Alázatos szolgálatomat ajánlom nagyságodnak... de immár nem tudjuk mit kelljen cselekednünk, mivel immár mások is akarnak parancsolni s parancsolnak is, az melyet nagyságod eszében vehet nagyságodhoz küldött leveleikbül, minemű módon fenyegetnek, valakik vagy ekével kaszával élnek, avagy marhájokat ott az megnevezett földökön kapnak; úgy annyira elidegenedtek az emberek róla, hogy az idein senki csak ott egy barázdát nem szántott, sem oda nem mer menni a fenyegetődés miatt... Nagyságod meg bocsásson, annyira jutottunk az sok tolvajok miatt, hogy az szegénység az hol lakik, itt ott valami keveset szántanak, többire csak kertünk alatt, de különben ki nem mehetnek, hanem fegyveres kézzel őrizik magokat. Íme csak mostan az nagyságod földiről elhajtottanak az ónodi katonák, Fodor Pál nevű, ugyan feles marhákat az berényi földről... Ezeknek utána isten tartsa és éltesse nagyságodat számos esztendőig kívánom. Datum Bekesini, 1667. die 8 Maji. [Kelt Békésen, 1667. május 8-án.]

Nagyságodnak alázatos szolgálója. Bökönyi Mátyás m. pr.”¹³⁴

Az állandósult létbizonytalanságnak köszönhetően jelentős változás következett be a XVII. században a földművelés és az állattenyésztés mértékében, az utóbbi javára, a jószágállományt ugyanis menekülés esetén magukkal vihatték. Erre vezethető vissza, hogy mivel egyes falvak számára – ezek közé tartozott Békés is – kicsinek bizonyult saját határuk, további földeket béreltek a legeltetés érdekében.

1685-től kezdve környékünk ismét hadszínterré változott, a gyulai török őrség kiéheztetése végett valószínűleg innen is kiköltöztették a lakosokat, a Gyula visszafoglalására 1692-ben tett kísérlet során mindenestre nem tesznek említést a békési palánkról sem. Lehetséges, hogy a szarvasival egyidőben, 1686-ban pusztult el. A középkori tele-

¹³³ MRT. X/1. 49.

¹³⁴ Kristó 1981. 190.

pülésszerkezet és maga a város azonban bizonyosan ekkor pusztult el végérvényesen.¹³⁵

A török kivonulása után Békés megye területe a budai kamara adminisztrációja alá került. A kinevezett tiszttartó, Lindner Ferdinánd Keresztély 1696-ból keltezett jelentése sivár képet ad a Körös vidékéről: végig a folyóparton, üres, pusztá, lerombolt falvak (a nevek a felismerhetetlenségig eltorzultak) sorakoztak, lakosok nélkül: „*A Fekete-Körös mentén fekszik Pikesch [Békés] 2 mérföldnyire innen, mintegy 200 ház állt, de most minden romos.*”¹³⁶

A békési vár helyére vonatkozó kutatások

Bár a helytörténeti irodalomban a békési vár, és a békési vár helye már a kezdetektől előfordult, a vár lokalizálásában a legteltesebb zűrzavar uralkodott. A nézetek két helyszín körül csoportosultak, ezek:

1. a Kastélynak nevezett terület (valóban itt állt a Kastély, mint alább látni fogjuk) és a mellette levő Kastélyzug vidéke.
2. a mai belváros környéke, a két hajdani Körös folyó (Fehér- és Fekete-Körös) összefolyása által bezárt szög.

Ezeket a szerzők részint gondatlanságból, részint az elégtelen helyismeretből fakadóan gyakran összekeverték, nem elég konkrét leírásokkal egybemosták. A történeti és térképészeti adatokat először **Banner János** vetette össze 1970-ben, a legteltesebb alaposággal eljárva forrásai tanulmányozása közben.¹³⁷ Saját bevallása szerint a legtöbb segítséget a korábban figyelembe sem vett, a XVIII. század végéről és a XIX. század első feléből, részben a XX. századból származó térképeknek köszönheti. Leginkább annak, amelynek szerzőjét sem tudjuk¹³⁸ biztosan, viszont amióta Banner János felfigyelt rá kutatásai során, alapvető fontosságúvá vált. Ez az Intravillanum Oppidi Békés néven ismert térkép (11-12. kép) azóta minden helytörténeti munkában megjelenik. Banner János az adatok összevetése során a következő megállapításra

¹³⁵ Jankovich 1980. 186.

¹³⁶ Kristó 1967. 138.

¹³⁷ Banner 1970.; Széleskörű adatgyűjtésével kapcsolatos levelezését már korábban leközöltük: Turcsányi 2000.

¹³⁸ A régi Békés megyei térképeket kutató Gazdag László Kerekes József nevéhez köti és az 1800-as évek legelejére datálja. Lásd: Gazdag 1967. 114.

jutott: „...Szerintem nem kétséges, hogy ezen e részen volt a szlávok nyomain épült Árpád-kori vár és ennek maradványát őrzi a legújabb térképen is megmaradt – ma Kastélyzugnak nevezett háztömb...”, majd összegzi az Árpád-kori, a Maróthy által épített és a törökkori palánkvár (13. kép) helyét: „...adataim arról győztek meg, hogy mind a három ugyanazon a helyen volt...”¹³⁹, s ez az egyesült Fehér- és Fekete-Körös bal partján, a mai Kastélyzug utca által határolt terület. Később még határozottabban fogalmaz: „A hiteles rajz elemzése vezetett arra a megállapításra, hogy a honfoglalást megelőző időben épült szláv földvár átépítve lett Vata vára. A 'Viharsarok' első központja. A tatárjárás alatt elpusztult vár helyén épült a Maróthy-család kastélya és a török hódoltság alatt, ennek a helyén a palánk. Mindez nem a véletlen műve volt, hanem a hely földrajzi energiájában gyökerezett.”¹⁴⁰ (Megjegyezzük, már Karácsonyi János is városunk területét tartotta legalkalmasabbnak a környék közigazgatási központjául.) A már említett térképről a vár alaprajzát is megkísérli megrajzolni (14. kép):

„A kastély alaprajzát bemutató térképünkön szembetűnő a szögletesen megtörő csatorna, amelynek nyilvánvalóan kettős rendeltetése lehetett. Egy lezárta a zugban levő félszigetet, ha úgy tetszik: hosszan elnyúló földnyelvet, aminek kétségtelenül biztonsági oka volt, másrészt lehetővé tette, hogy a várat hajóval, tutajjal bármelyik irányból hosszabb kerülő nélkül meg lehessen közelíteni.

A csatorna szélesebb szakasza a Szécsényi kert keleti végétől a kastély nyugati sarkáig kétszer olyan széles volt, mint a szögben hozzá illeszkedő külső várak. Ennek a Décséri-kerti kanyarulat nyugati végéhez csatlakozása a térképen nem látszik ugyan, de bizonyára megvolt. Ennek a résznek a hajózásban nem lehetett fontos szerepe, de nem is volt rá szükség, mert a kastély északi oldalát maga a Körös képezte s így a dél felől érkező hajók csaknem az egész oldalon megközelítheték; de ebből az irányból a második árokban is kényelmes szabad útjuk volt.

A zugot záró csatorna dél felé ágazó része a déli végén ívesen kanyarodott, majd keletre haladva az élővízhez csatlakozott. Három oldalon tehát ez a mesterséges – azonos szélességű csatorna övezte a kastélyt, míg a negyedik oldalról maga a már egyesült Körösök vize.

¹³⁹ Banner 1970. 18. és 21.

¹⁴⁰ Banner 1971. 290.

...A várak kiásásakor kitermelt – és bizonyára más helyről is ideszállított – földből építették a belső sáncot. Ennek is megvan a maga különlegessége. Az északi oldala nem kapcsolódik a délivel megszakítás nélkül folytatódó nyugatihoz, amely lényegesen keskenyebb. A kettő között kis szigetcske van, aminek bizonyára védelmi jelentősége volt.

A második árok a szigetcske után az elsővel párhuzamosan halad, átvágva a régi vár maradványait, vagy mint szélessége mutatja, felhasználta annak ívelő árkat. Szélességét a Körösig megtartotta. Tehát a kastélynak erre is volt kapcsolata az élő vízzel. Lehet, hogy kisebb csónakok kikötőjéül is szolgált a vár (kastély) belsejében. ... A második sánc csak a déli és nyugati oldalon van meg. Ezt követi – ugyanígy, párhuzamosan – a harmadik egyenlő szélességű árok, amely az északi részen csak a másodikkal van kapcsolatban.

Ez a sánc és árokrendszer - a megtelepedésekre is alkalmas széles sáncokkal – zárja körül a hosszú, négyszög alakú belső részt, a kastély legvédettebb részét. A tökéletes szögletes formát a Körös ide hömpölygő hullámai erősen megkoptatták. Ezen a részen a régi maradványok már nem akadályozták az eredetileg szabályos forma kialakítását.

A külső árkon keresztül bizonyára híd vezetett az első sáncre, majd a másik két árkon át a vár belső részébe. A három híd szélessége 4-6 m közt változott. Szerkezetükről a térkép természetesen nem ad felvilágosítást.” Ugyanitt arra is felhívja a figyelmet, hogy véleménye szerint az egykori – ma is álló – uradalmi gőzmalom a kastély köveiből is épülhetett, tehát az azzal kapcsolatos munkálatok során mindenkor figyelemmel kellene lenni az annak falaiba valószínűen bekerült kövekre. „Sajnos, ez az egyetlen középkori műemlékünk is csak a befalazott köveit (esetleg éppen gótikus faragott köveit) hagyta ránk, jól elrejtve.”¹⁴¹

Banner János útmutatása nyomán a lelőhelyen (15. kép) 1975-ben **Jankovich Dénes** végzett elsőször szondázó ásatást, ennek során 4 szelvényt nyitott.¹⁴² Bár a terület szinte teljesen beépített, a volt urasági gőzmalom udvarának déli, délnyugati végében levő füves részen még halványan kivehetők egy DNy-i irányba forduló ároknak csekély nyomai, mely azután az út töltése alatt halad el, majd délebbre, a Körös felé fordulva a kertekben ismét előbukkan és egy mély és széles medret

¹⁴¹ Banner 1970. 20. és 16.

¹⁴² Leköszölve: Jankovich 1980.

alkot. Jankovich kutatóárkait a Kastély belsejében, illetve az északi árok közelében nyitotta, ásátásának eredményeit a következőképpen foglalta össze: „A 3. szelvényben feltárt kettős árok és cölöpsor kétségkívül egy palánk maradványa. A kettős cölöpsor közé, döngölt agyagból készült erődítmények a 16-17. századi magyar várépítési technika sajátos jellemzői. ... Az alaprajzból is kitetszik, hogy egy kifejezetten gyenge, talán csak ideiglenes használatra emelt védőfalról beszélhetünk. Bár a palánkfal kora kétségkívül a 16. század, nem valószínű, hogy ez védte volna csupán a 238 fős török őrseget. Csak arra gondolhatunk, hogy az ábrázolásban is látható hármass vízesárok közötti száraz részek, melyek valószínűleg sáncok is voltak, további palánkokkal voltak védve. Sajnos, a Maróthy kastélyról nem tudjuk, hogy egyáltalában volt-e erődítve, és ha igen, hogyan. ... Nem elképzelhetetlen, hogy téglafal övezte a 15. században a Kastélyt, erre utalna az a körülmény, hogy a belső árokban nem találtunk cölöplyukat, és talán ez lehetett a fal alapozása. Lehetséges, hogy itt állt a forrásokból ismert Szűz Mária kápolna is. A váracska kétségkívül 1566-1595 között élte virágkorát, török főség alatt. Erre utalnak a nagyszámú leletek és a viszonylag vastag kultúrréteg. Valószínűleg ekkor készülhetett az a vízvezeték is, melynek roncsait a 4. szelvényben találtuk meg. A 17. században a békési palánk hanyatló korszakát élte, őrsege megcsappant, külsőleg is erősen leromlott állapotú lehetett. Bizonyára ekkor készülhetett az az ideiglenes épület vagy karám, melyet a 4. szelvényben tártunk fel. A vár a 17. század 90-es éveiben végleg elpusztult, valószínűleg a keresztény hadak rombolták le. A szelvényekben mindenütt látható a legfelső, vastag törmelékrétegben a korom és a hamu. Felmenő falaknak semmi nyoma, nyilvánvaló, hogy a szó szoros értelmében a földdel tették egyenlővé. A feltárás során Árpád-kori lelet nem került elő, sem olyan réteg vagy jelenség, melyet e korhoz köthetnénk. Jelenlegi ismereteink szerint tehát valószínűtlen, hogy a 15. században épült Kastély az Árpád-kori ispánsági központ, illetőleg nemzetségfői vár elhagyott védőműveit használta volna fel. Az Árpád-kori vár itt csak abban az esetben állhatott, ha – miután nagyobb volt utódainál – sáncát és árkat szétrombolták, és helyén építették a hármass tagolású vízesárkot.”¹⁴³

Az ispánsági központ kutatók által feltételezett másik helyén, a Kettős-Körös összefolyásánál (Szánthó Albert utca vége) 1976-ban

¹⁴³ Jankovich 1980. 192-193.

szintén Jankovich Dénes végzett kisebb szondázó ásatást, mivel itt csatornafektetéskor állítólag nagyobb mélységekben is kultúrrétegeket vágtak át. Így ez az alkalom jól jött arra nézve, hogy ezt a helyszínt is megkutathassák. A munka azonban itt is csupán csekély késő középkori (XV-XVII. századi) leletet eredményezett,¹⁴⁴ így, mint az ispánsági vár helyét kihúzhatjuk a lehetőségek közül.

Tovább folytak azonban a kastélyzugi városrész kutatásai, ahol 1976-1980. között **Gerelyes Ibolya** nyitott új kutatóárkokat. A kutatók egybehangzó véleménye szerint a kérdéses terület még ma is őrzi a hajdani erődítés nyomait, annak ellenére, hogy az árkokat a múlt század első felében nagyrészt betemették. A telekhatárok kijelölésének módja és a belső kis utca, a Kastélyzug utca vonala azonban nem lehet véletlen eredménye, figyelembe kellett hogy vegyék a terület meglévő (az erődítés maradványaiból adódó) domborzati adottságait. Gerelyes Ibolya kutatóárkait is ezek szem előtt tartásával nyitotta, évekig tartó munkájának eredményeit több helyen is leköszölte.¹⁴⁵ Összesen 18 helyen kísérelte meg a palánkvárat övező vizesárok rendszer, illetve a belső részek beépítettségének feltárását. Eredményei igazolták az Intravillanum Oppidi Békés térkép rajzolatának helyességét is. Az északi és a déli oldalon ma már csak egy árok figyelhető meg, a nyugati oldalon, a Kispince utca két oldalán húzódó mély gödrök azonban még nagyon jól látszanak. Az utca nyugati oldalán fekvő gödrök a legkülső árokhoz tartoznak, a keleti oldalon fekvők pedig a középsőhöz. Ez utóbbit és a legbelső vizesárok – mely a mai Kastélyzug utcával párhuzamosan, attól kissé nyugatra a kertekben követhető - részleteit több ponton is sikerült megkutatni. Az árkok betöltési anyagának legkorábbi rétegét az ásató a XVI. századra keltezte, ez nyilván a készítési idejét is jelzi. Betöltésük, vagy betöltődésük a XIX. század elején történt és szinte teljesnek mondható. A három árok közötti száraz részeken – Jankovich Dénes feltételezésével ellentétben – Gerelyes Ibolya sehol sem talált cölöp-, illetve palánknyomokat.

Feltárta viszont a palánk nyomait a legbelső vizesárkon belül, a terület északi és déli részén. Az északi részen 28 méter hosszan sikerült követnie a palánk nyomát, melyet a következőképpen rekonstruálhadtunk: a vizesárok irányával párhuzamosan két sorban feltárt cölöplyu-

¹⁴⁴ MRT X/1. 51-54.

¹⁴⁵ Gerelyes 1980. és 1982.

kak alapján a cölöpsorok egymástól való távolsága 180 cm, míg az egyes cölöpöké 30 cm volt. A palánkfal úgy készülhetett, hogy a levereendő cölöpöknek két, egymással párhuzamos, keskeny, de mély árkot ástak, a külső cölöpsornak (mai felszíntől számítva) 180 cm, a belsőnek 150 cm mélységűt. Ezekbe állították bele a 16-18 cm vastag cölöpöket, ezeket sárga agyaggal döngölték körül, majd vesszőfonással kötötték össze. Az így létrejött cölöpfal közét ugyanezzel a sárga színű agyaggal töltötték fel. A cölöpsorok két oldalán vastag, vörös színű, átégett omladékréteget lehetett megfigyelni, ez a réteg a felépítmény pusztulásából származott, korát egy 1555-ös évszámú I. Ferdinánd dénár jelzi. Igen gazdag volt XVI. századi kerámiában és csontanyagban is, azonban – mivel a pusztulási és az alsóbb rétegek kerámiaanyaga teljesen egységes, korban szétválasztani nem lehetséges – az ásató szerint a palánk építése és pusztulása között maximálisan 30 év telhetett el.

Gerelyes Ibolya a terület déli részén is megtalálta a palánkot alkotó kettős cölöpsor részletét. Szerkezete hasonló az északi oldalon feltérthető, bár itt az egyes cölöpök és a cölöpsorok egymáshoz való távolsága is nagyobb volt, közét ugyanazzal a sárga agyaggal töltötték fel, a pusztulási réteg összetétele is ugyanaz, korát itt is pénzérme (1551-es I. Ferdinánd dénár) datálta. A belső vizesárok és a kettős cölöpsor által bezárt területen nyitott kutatóárkok közül a Kastélyzug utca 2. sz. ház kertjében nyitottak egyikében 5 méter hosszan húzódó K-NY irányú falalapozás nyomai kerültek elő, szélessége 110 cm volt, mellette 220 cm szélességben téglával szabályosan kirakott padlót tárt fel. Ezt vastag, erősen átégett pusztulási réteg fedte, benne nagy számban XVI. századi edények, mázas török tálak és korsók részei, kályhaszemek, vaseszközök, állatcsontok voltak, valamint egy 1586-os évszámú pénzérme. Mindez arra utal, hogy ezen a területen egy viszonylag nagyobb méretű téglaeépület állott, melynek pusztulási ideje a XVI. század vége. Mivel a török zsoldlajstrom müezzín nevét is említi, az ásató feltételezte, hogy az épületet a török katonák dzsámi céljaira is használhatták.

Komolyabb épület több nem került elő, viszont többfelé tüzelésnyomok, kisebb tűzhelyek, szemétködrök nyomai utalhatnak arra, hogy a katonák sátrakban, vagy félig földbe mélyített házakban lakhattak. Bár a feltárt épület biztosan XVI. századi, ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy itt lett volna a Maróthy család XV. századi kastélya. A történeti adatokon kívül ezt az is alátámasztja, hogy a feltárt téglaomladék és a falalapozás nagyjából a téglanyag másodlagos felhasználásáról

tanúskodik. Gerelyes Ibolya ennek alapján feltételezi, hogy a várost 1566. után elfoglaló törökök egy már meglévő épületet használtak fel saját céljaikra, és olyan helyen telepedtek meg, ahol már álló épület, vagy épületek a berendezkedést számukra megkönnyítették. Kizárja viszont annak lehetőségét, hogy a palánkot a későbbiek során megújították volna. Ezen kívül ő is kijelenti, hogy a békési ispánsági vár semmiképpen sem keresendő ezen a területen.

1987. nyarán a Kastélyzug utca 2. számú telken új ház épült, ahol a pince ásásakor nagy mennyiségű, az eddig ismert korú lelet, főleg pohár alakú kályhaszem került elő. 1989. nyarán a ház másik pincéje már régészeti ásatás keretében készült el, az ásató **Szatmári Imre** volt. Szinte az egész megkutatott területen sok XV-XVI. századi lelet, több, kemencéhez tartozó sütőfelület került elő. (16-19. kép) A szelvények közepén, nagyjából É-D irányban 3 – 3,5 méter széles téglás felületet bontottak ki, az ásató szerint ez leginkább egy téglatörmelékkal, tégladarabokkal borított útnak tartható.¹⁴⁶ (Esetleg itt is korábbi épület tégláinak másodlagos felhasználásáról lehet szó, mint fentebb.)

Jómagam 2002-ben, a szennyvízvezeték-hálózat kiépítésekor végzett régészeti felügyeleti munkák ellátása során mentettem a területen, sajnos – mivel az utcákat már víz-, gáz- és telefonvezetékek hálózák be – az erősen megbolygatott törökkori pusztulásrétegben csupán szórványokat, kerámiatöredékeket, kályhaszem-töredékeket és vízvezetékcső-darabokat találtunk.

Az Árpád-kori vár kérdéséről

Egyik legismertebb középkori várakkal foglalkozó kutatónk, **Nováki Gyula** szerint: „A magyar állam a X. században lejátszódó belső fejlődés eredményeképpen jött létre Szent István uralkodása alatt, és ennek a folyamatnak egyik külső megjelenési formáját jelentik az ispánsági várak.”¹⁴⁷ A várakban azonban nem csupán a védelmet szolgáló építményt, hanem annak birtokközpont jellegét is látnunk kell, hiszen ide szállították be, itt halmozták fel az adókat, beszolgáltatásokat. „I. István király a magyar államszervezet alapjává tette az általa

¹⁴⁶ MRT X/1. 45.

¹⁴⁷ Nováki 1988. 150.

rendszerbe foglalt várakat, amelyek egyben a királyi birtokok központjai voltak.”¹⁴⁸

Bár a békési várról nincs igazán korai írásos forrásunk és régészeti nyomait sem sikerült még felfedezni, létének fontossága vitathatatlan. Mégis van néhány adatunk, mely arra utal, hogy Békés megye területe már korán királyi kézre jutott, s mint ilyen, feltehetően közigazgatásilag is szükségszerűen megszervezésre került. Vagyis kellett legyen egy olyan központ, mely a királyi jelenlétet biztosítani volt hivatott, s erre földrajzilag itt, a két Körös összefolyásánál volt a legalkalmasabb hely.

Mindenekelőtt Györffy György **törzsi helynevekkel** kapcsolatos kutatásaira gondolunk, mellyel a kutatók többsége is egyetért. Véleménye szerint, mivel ezek a falvak már Szent István okleveleiben előfordulnak, bizonyosan a 10. században létesült településekről van szó. E települések törzsi nevüket kimutathatóan nem a bennük élt köznépről, hanem az ott lakó vitézekről kapták, ők voltak a törzsi tudat őrzői még akkor is, amikor a törzsi keret realitása már megszűnt. A törzsi helynév tehát nem azt jelenti, hogy azon a vidéken a szóban forgó törzs lakott, hanem hogy a környezet ily módon különböztette meg őket. Ez a magyarázata annak is, hogy viszonylag kis területen többféle törzsi helynévvel találkozunk. „Ezek a korábban különböző törzsfőknek szolgáló vitézek hovatovább a fejedelem katonai kíséretét alkották, és letelepítésükre a 10. század folyamán került sor, utoljára István király uralma elején. ... Bizonyos, hogy a 10. században letelepített katonai kíséret falvai ezek, azé a kíséreté, amely Szent István törvényeiben – mint középréteg – *miles* néven szerepel.”¹⁴⁹ Középkori forrásokból Békés megye területén az alábbi törzsi helynevekről van tudomásunk: Berény (első említése 1347-ben), Gyarmat (első említése 1219-ben), Megyer (kettőről is van tudomásunk, Bélmegyer első említése 1346-ban, Mezőmegyer 1383-ban) és Nyék (ma pusztá Szerep közelében, első említése 1350-ben).¹⁵⁰

Még fontosabb egy, ma városunk részét alkotó földrajzi név, a **Décséri** kert. Mint fentebb láttuk (8-9. oldal) a Décs-ere nevének többféle magyarázata is ismert. Több mint elgondolkodtató azonban a Géza

¹⁴⁸ Gerő 1975. 17.

¹⁴⁹ Györffy 1984a. 610. és 632.

¹⁵⁰ Részletesen: Györffy 1963. 504-511.

régies „Décse” alakjának felvetése, annak tudatában, hogy megyénkben létezett egy ilyen nevű település (ma pusztá Endrőd és Szarvas között), melynek neve 1138-ban fordul elő. Györffy György e falvak keletkezését Géza hercegségének idejéhez köti: „Tormás halála után Taksony fia, Géza herceg került a nyitrai részekre – szállásának emlékét bizonyára a Galgóctól keletre fekvő Décse falu neve őrizte -, Zerind halála után pedig ő nyerte el a tiszántúli ’uruszágot’, ahol a Krassó megyei Gyécse és a békési Décsi mellett a hevesi, Tisza-parti Décse volt az a hely, ahonnan a távolsági kereskedőket a legjobban lehetett vámolni, s ezáltal a hercegi udvartartásnak jövedelmet biztosítani.”¹⁵¹

Másik, az ispáni vár koraiságát igazolható földrajzi nevünk **Csatárkert** neve, mely önálló faluként 1295-ben fordul elő. A csatár szó jelentése pajzsgyártó, s Györffy György kimutatása szerint sok esetben ispáni várak mellett (20. kép) fordul elő, vagyis falvaik megyeközpontok köré telepítése tudatos szervezés eredménye lehetett. (Erre egyébként már Karácsonyi János is rámutatott.¹⁵²) Ennek korát is meghatározza: „A pajzzsal való felszerelés ideje a nehézfegyverzetű, egyenes kardot használó fejedelmi sereg felállításával érkezett el, tehát Géza és István korára tehető. Ténylegesen erre a korra mutat a *Csitár–Csatár* helynevek országos elterjedése is.”¹⁵³ Ezt egyébként régészeti nyomok is alátámasztják, több helyen – például a Zala megyei Csatár településen – vasművességre utaló leletek kerültek elő.

Nem egyedi azonban a jelenleg még nem lokalizálható békési ispánsági vár esete, nem tisztázott pl. Heves, Csongrád, Tolna, Vasvár, Kolon (Zala megye korábbi neve) helye sem¹⁵⁴, holott ezek első írásos említése vitathatatlanul hiteles. (Többben vitatják ugyanis Karácsonyi a békési várra vonatkozó Képes Krónika-magyarázatát, Bóna István az István-kori várépítésről szóló művében „századfordulós emendációnak” [=javítás] nevezi¹⁵⁵, s mind a vár, mind a megye 11-12. századi létét tagadja.) Dénes József a várispánsági szervezetek legkorábbi történeti adatait számbavéve (Békést itt 1046-ból adatolja) megállapítja, hogy kb. egyharmadukról csupán közvetett adataink vannak és csak mintegy

¹⁵¹ Györffy 1984b. 705.

¹⁵² Karácsonyi 1896. I. 41.

¹⁵³ Györffy 1977. 447.

¹⁵⁴ Nováki-Sándorfi 1984. 172.

¹⁵⁵ Bóna 1995. 41.

felükben volt valamiféle feltárás.¹⁵⁶ Megjegyezzük, az általa készített listában szereplő várak felére hiteles (mint Békésre vonatkozóan az 1203-as első okleveles említés) írásos adat csak a 12-13. század fordulója utánról ismert.

Várépítézetünkről többen értekeztek, több ponton azonban azonosak a vélemények: „Az őskortól a középkorig a földvárak típusainak sok változatát találjuk Európa-szerte alapterület, építéstechnika és forma, valamint rendeltetés szempontjából. Valamennyi fő jellemzője, hogy a védőmű alapanyaga mindig föld, többnyire fával, ritkábban kötőanyag nélkül rakott kőfallal megerősítve. Ma szétomlottan földtöltésnek, sáncnak látszanak, pedig eredetileg erős faszerkezet tartotta magas, függőleges falaikat.”¹⁵⁷ (21-23. kép)

Sok nehézséget okoz a sáncok építési korának meghatározása, még ott is, ahol feltárások folytak. Annyi azonban az eddigi eredményekből megállapítható, hogy a korábbi kutatók vélekedésével ellentétben egyetlen avar várat, illetve Árpád-kori várnak alapul szolgáló avar kori erődítést sem ismerünk. Előszeretettel használják történeti munkákban a szláv előzményekre való utalást is, de a régészeti kutatások szerint a legkorábbi és egyben eddig egyetlen IX. századi szláv várunk a zalavári („Mosaburg”), Priwina dux székhelye. (24. kép) Györffy György már igen korán, 1959-ben kijelentette: „Általánosan elterjedt felfogás, hogy a magyarság nem volt várépítő nép, sőt idegenkedett a vártól. Azt hiszem, hogy ez a felfogás nem helytálló.”¹⁵⁸ Nováki Gyula az összes fellelhető adat számbavétele után tett megállapítása szerint a szóban forgó várak keletkezése egyértelműen a magyarsághoz köthető.¹⁵⁹ Az eddigi kutatások alapján a magyarság várépítészete a X. század közepe táján, még inkább a második felében kezdődik, a magyar várak kialakulása belső fejlődés következménye. Korai váraink nagy része a XII-XIII. századot (lásd tatárjárás) nem éli túl, ennek oka különböző. A XII-XIII. század után inkább a természetes védelem jobb kihasználására törekedtek, és az új várak alacsony domb helyett mocsárral körülvett szigeten vagy magas hegycsúcson épültek fel. Korai váraink felhagyásában szerepet játszhatott a birtokviszonyok változása

¹⁵⁶ Dénes 1993. 419.

¹⁵⁷ Nováki 1975. 46.

¹⁵⁸ Györffy 1959. 21.

¹⁵⁹ Nováki 1975. 52.

is, minthogy a várak egyre inkább egy-egy birtok központját is képezték (lásd Gyula). Közülük csak azok éltek tovább, amelyek a passzívabbá váló védelem számára is alkalmasak voltak. A korai ispánsági várak nagy hatósugarúak voltak, nagy kiterjedésű területet ellenőriztek, és ugyanilyen nagy kiterjedésű terület alkotta gazdasági alapjukat. A XII. század végén meginduló fejlődés ezek helyébe kisebb hatósugarú várakat hozott létre, amelyeknek anyagi háttere a nagybirtok volt.

Bár a tatárjárás után, levonva az elégtelen védekezésből adódó következtetéseket – a király elvárására és hathatós segítségével – valószínű várépítési hullám következett, ez nem járt a korai ispánsági várak megerősítésével. Az uralkodói adományozásokból világos a királyi elképzelés: nem a nagy területtel rendelkező ispánsági várak átépítése a kívánatos, hanem sok olyan várat kell emelni, amely a maga kisebb kiterjedésű hátszágának népét meg tudja védeni. IV. Béla oklevele a váraknak alkalmas helyre való telepítését hangsúlyozza: *„Mivel a barbár népek és a tatárok vadsága országomat majdnem teljesen elpusztították, attól félek, hogy az ország végső veszedelemre jut s óhajtom, hogy a megmaradt nép, mely isteni rendelés szerint uralmam alatt áll, gondoskodásom révén épségben megmaradjon. Miért is országom báróinak tanácsára elrendelem, hogy a koronám alá tartozó alkalmas helyeken mindenféle erősségek és várak keletkezzenek, a hová a nép veszedelem idején menekülhessen. Ezen cél könnyebb elérése végett elrendelem, hogy ha valamely magánembernek vagy magának a királynak birtokában megerősítésre alkalmas terület van, ezt vagy többeknek, vagy valamely egyháznak kell adományozni, a kik azután itt majd várakat építhetnek.”*¹⁶⁰ Sajnos ez a sors érte a legtöbb Dunán inneni megyének központjául szolgáló erősséget (Szabolcs, Bihar, Zemplén, Borsod stb.), így a békésít is.

Korai várainkra jó néhány törvényszerűséget megállapítottak már, ezek alapján lehetne talán a békési vár helyére vonatkozó kutatást is szűkíteni. „A középkori földvár mérete, elhelyezkedése, védelmi rendszerének kialakítása annyira jellemző, hogy kivételes határesetektől eltekintve szinte teljes bizonyossággal elválaszthatók az őskori földváraktól.”¹⁶¹ Bóna István magát a földvár fogalmat is elveti: „A földvár fogalmat tehát törölni kellene a történeti és régészeti szaknyelvből,

¹⁶⁰ Nováki-Sándorfi-Miklós 1979. 95.

¹⁶¹ Sándorfi 1979. 244.

illetve csak egykori értelmében szabadna használni: ismeretlen, vagy ismert korú, de a történet idején már elpusztult korábbi föld-fa várat kell érteni alatta.”¹⁶²

Mindenekelőtt valamennyi jól védhető, de alacsony dombon, mindig fontos útvonalon helyezkedett el, ez stratégiai előnyt is jelentett. Csaknem valamennyi vizsgálható esetben meglevő természeti adottságokat használtak ki a várvédelem szempontjából. Szélesek, területük általában 2-3 hektár (bár vannak kisebbek is, pl. Hont vára 0,8 hektár), a védelemre földsánc és árok szolgál. A sánc mindig föld-fa összetételű, tulajdonképpen egy favázas szerkezet, ahol a – különböző szerkezetű – farekeszek (25. kép) között földdel döngölték be, így kialakítva a várfal külső, függőleges oldalát. A szétomlott szerkezetben néhol kő illetve rakott kőfal nyomai is előfordulnak, ez azonban az Alföldön igen ritka. „A sáncok építését elsősorban a helyi építőanyagok szabták meg, ezért kőben szegény vidékeken a földön kívül tőzeget, gyepet és vályogot is felhasználtak.” – összegzi tapasztalatait Nováki Gyula.¹⁶³

Bár a szerkezet alapján koruk megállapítása nehéz, a kutatók többsége mégis úgy gondolja, hogy az ún. széles talpú, több rekeszsoros sáncok korábbiak, ezek datálhatók a X. századra, míg az egy rekeszsoros, ún. keskenytalpú sáncok a későbbiek, a X-XI. század fordulója körüli illetve a forduló utáni időre keltezhetőek.¹⁶⁴ Éles viták folytak az ún. vörössánc (legismertebb példája a soproni római falakra támaszkodó középkori várfal legkorábbi periódusa), vagy cserépvár kérdéséről is. A régészetileg kutatott ispánsági várak közel felében (Abaúj, Borsod, Borsova, Locsmánd, Sopron stb.) jelentkező erősen átégett réteget a kutatók egy része¹⁶⁵ természetes pusztulás nyomának, míg mások¹⁶⁶ - saját kísérleteik alapján - direkt égetéssel való megerősítésnek tartják, sőt a töltőanyagként felhasznált sok szerves hulladék öngyulladásának ötlete is felmerült.¹⁶⁷

Az addigi kutatások eredményeként már Györffy György szemléletes képet festett kora Árpád-kori vármegyeshelyeinkről:

¹⁶² Bóna 1995. 21.

¹⁶³ Nováki 1976. 124.

¹⁶⁴ Nováki-Sándorfi 1984. 173.; Nováki 1988. 149.

¹⁶⁵ Nováki 1975. 58.

¹⁶⁶ Nováki-Sándorfi 1984. 169.

¹⁶⁷ Bakay 1978. 124.

„...dombon épült földvár, benne ispáni lak, istálló, tárházak, börtön, valamint néhány ház várjobbágy és várnép (tárnok, kapuőr, hírvivő, kovács), mellette templom az archipresbiter (esperes) házával. A vár és a templomdomb alatt az út menti váralja település; a vásártér körül földműves-kézműves szolgáltatók egyszerű házai. Ezek a XI. században *civitas*-nak vagy *urbes*-nak nevezett »városok« a XII. században süllyedésnek indultak, mivel az ispán mind kevesebbet tartózkodott bennük, s mind többet a király kíséretében vagy saját birtokán, az esperes pedig beköltözött a székeskáptalanba. Miután a tatárjáráskor korszerűtlen váraik is csődöt mondtak, és a nemesi megyévé átalakuló vármegye gyűléseit is más-más helyen tartotta, lesüllyedtek a falusias vásárhelyek szintjére, mint Hont, Gömör, Borsod, Abaújvár, Zemplén, Szabolcs, Doboka, hacsak földrajzi helyzetük nem kedvezett a gazdasági fellendülésnek, mint Moson, Szolnok, Valkóvár, Temesvár, hacsak nem épült bennük királyi prépostság vagy apátság, mint Vasváron, Somogyváron, Aradon – ami mezővárosi, azaz *oppidum*-szinten tartotta őket – vagy az előző tényezők mellett nem telepítettek meg benne iparos-kereskedő várost, mint Sopronban, Pozsonyban és Kolozsvárt.”¹⁶⁸

Más helyen: „A templom nem a várban helyezkedett el, hanem mellette, a váréhoz hasonló, emelkedettebb helyen. Ez azt jelzi, hogy a várispán oltalma alatt jött létre a környék első egyháza, mely a templomok szaporodtával az esperes (*archipresbyter*) székhelye lett. Az ispáni vár és a plébániatemplom alatt helyezkedett el a váralja (*suburbium*), melynek központját a vásártér alkotta. A legkorábbi vásárokat *vásárnapon*, azaz vásárnap tartották, és harang kondultával a vásároló népet beteretelték a templomba igehallgatásra.”¹⁶⁹

Legimpozánsabb, legjobb állapotban fennmaradt és egyúttal legjobban kutatott hazai földvárunk a **szabolcsi** földsánc (26-27. kép). Feltétlenül megemlítendő azonban, hogy a várról közvetlen írásos adatunk Anonymus feljegyzésén kívül nincs (ami ugyebár ugyanolyan „szavahihető”, mint a békésítő megemlítő Képes Krónika). A település neve ugyan 1067 óta szerepel az oklevelekben, de magát az ispánsági várat egyszer sem említik, ugyanakkor vármegyéjének nevet adó szerepe kétségtelen! A Tisza árterének szélét képező dombvonulat peremén van, megközelítőleg háromszög alakú, három kapunyílással. Hatalmas,

¹⁶⁸ Györffy 1973. 242.

¹⁶⁹ Györffy 1984c. 788.

6-12 méter belső magasságú sánca rekeszes szerkezetű, a lábazat megerősítésére köveket is felhasználtak. A sáncátvágás bizonyítékai¹⁷⁰ két építési réteget mutatnak, az első periódust a X. század közepére, a másodikat a XI. század közepére teszi az ásató, Németh Péter. A sánc belső részén útrészleteket tártak fel, de az ott húzódó jelenkori temető miatt nem lehetett jelentős kutatást folytatni. A korábbi feltételezések szerint a földvár belsejében, az emelkedettebb keleti oldalon állt az ispáni palota, a börtön, az örök lakóházai, az istállók, a magtárak és raktárak.¹⁷¹ A további ásások azonban ezt nem igazolták, a várban semmiféle Árpád-kori épületnek, így az egykori ispáni laknak, börtönnek, műhelynek és istállóknak nem volt nyoma. Viszont a szinte mindenütt fellelhető vékony Árpád-kori kultúrréteg (edénytöredékek és állatcsontok), kőből rakott tűzhely, hamus gödrök igazolják a földvár ideiglenes lakottságát. Így az ásató¹⁷² feltételezése szerint magának a várnak csak hadi események alkalmával volt szerepe, az előbb felsorolt, biztosan meglévő építményeket a földváron kívül kell keresni. A falu környékén két X. századi temetőrészletet, a falun belül a XI-XII. századi várnépek templomkörüli temetőjének maradványát is feltárták. Fontos eredménye volt a feltárásoknak a település jelenlegi református temploma XI. századi előzményének bizonyítása, melyet korai források Szűz Mária tiszteletére emelt monostorként említenek. Németh Péter, párhuzamként felhasználva Sopron feltételezett Árpád-kori alaprajzát és a vármegyeszékhelyek (ehhez Györffy György 48-as listáját használja fel) okleveles anyagában végzett gyűjtését (kételyek nélkül idesorolja Békést is), a következőket állapította meg: „A korai magyar megyeszékhelyeken a legtöbb esetben két egyházat említenek okleveleink. Ezek egyike közvetlenül a vár (*civitas, castrum*) közelében található, vele alkot szerves egységet; egyes helyeken a földrajzi körülmények miatt ez az egyház magában a várban épül fel (pl. Veszprém, Trencsén). Ezek az egyházak általában a Boldogságos Szűz vagy Szűz Mária titulust viselik. A megyeszékhelyek másik egyháza a *suburbium*-ban, a váralján épült fel, titulusuk általában Szent Mihály volt, de kivételeket itt is találunk.”¹⁷³ Mindezek alapján érzékletes képet fest:

¹⁷⁰ Vessd össze: Németh 1973. és Németh 1977.

¹⁷¹ Németh 1973. 177.

¹⁷² Németh 1981. 51.

¹⁷³ Németh 1981. 55.

„Lássuk tehát, milyen is volt egy-egy kora Árpád-kori megyeszékhely? A gerendaszerkezet segítségével földből megépített ispáni várban korántsem találjuk meg a Györffy által felsorolt objektumokat. E várak – legalábbis a régészeti eredmények alapján – mint szükség esetén igénybe vehető menedékhelyek, *refugiumok* voltak, a mindennapi élet a falaikon kívül zajlott. A vár közvetlen közelében állhatott az ispáni lakhely, mellette a tárházak és a börtön, alig távolabb a megyesyegyház az esperes házával, és a férfiak valamint a nők részére külön épített vezeklőházakkal. Ez az együttes alkotta a tulajdonképpeni *civitast*, amely inkább külső megjelenésével különbözött a közelében fekvő váraljától, a várnépek sűrűn lakott településétől. A váralja legjelentősebb épülete az egyház volt, körülötte a kerített temető. Az egyforma házak közül talán a bitang állatok elhelyezésére szolgáló istálló tűnhetett ki, méreteinél fogva. E két települési egység között térré kiszélesedő út adott helyet a vásároknak is.”¹⁷⁴ Más helyen¹⁷⁵ a földvár védelmi szerepét is leírja: elsődleges szerepe a sáncnak volt, hiszen ez meredek oldalaival lehetetlenné tette a lovasrohamot. Az ellenség távoltartására szolgáltak a természeti tényezők, pl. a két oldalt folyó Tisza, és a mesterségesek is, mint a harmadik oldalt védő hét méter széles vizesárok. A sánc tetejéről is visszaszoríthatták a betolakodókat, itt egy 3-4,5 méter széles járósínt figyeltek meg a sáncátvágás során, előtte cölöplyukakkal. Vagyis a sánc tetejének külső peremén fél méter vastag, függőleges gerendákból álló mellvéd húzódott, a gerendákat minden bizonnyal vesszőfonással erősítették egymáshoz és a felgyújtás ellen agyagtapasztással borították. A mellvéd mögötti széles járósínt biztosította a várvédők szabad mozgását, továbbá a földvár három sarkán is hasonló technikával épített figyelőtornyok állhattak.

Források szempontjából is nagyon jól használható analógiát találhatunk az 1987-1989. között kutatott **borsodi** ispánsági vár¹⁷⁶ esetében. Névadó szerepe itt is egyértelmű, ugyanakkor első okleveles említése 1219-ből datálható (mint a békési váré, bár Anonymus a borsodit a honfoglalás koriak közt sorolja fel), a tatárjárás után jelentősége megszűnik, ma már településként sem létezik, a sánc (28-29. kép) Edelény község területén van. (Érdekes módon minden kutató Borsod várme-

¹⁷⁴ Németh 1981. 58.

¹⁷⁵ Németh 1978. 249.

¹⁷⁶ Wolf 1992.

gyét István-kori alapításúnak tartja.) A sáncátvágás során itt is két építési periódus volt elkülöníthető, mindkettő rácsos szerkezetet mutat. Az ásató, Wolf Mária szerint az elsőt a X. század folyamán, egy korábban ott állt X. századi település nyomait elegyengetve emelték, míg a másodikat sem építhették a X. század végénél, XI. század elejénél később. Ez utóbbi erős égés nyomait is viseli. Itt a vár belső területén kőépület maradványai is előkerültek, az ásató szerint ez még a X. századi közösség vezetőjének lakhelye lehetett.¹⁷⁷ Fontos adat, hogy a sánccal azonos dombon, attól kissé délnyugatra van a község Árpád-korig visszavezethető református temploma, Árpád-kori sírokkal körülvéve. (Lásd fentebb, Szabolcs esetében is!)

Szabolcs és Borsod vára esetében viszonylag egyszerű dolga volt a kutatásnak, hiszen a földsáncok ma is jól látszanak, környékük beépítetlen. Ismerünk azonban olyan, Békéshez hasonlóan elfedett várakat is, ahol mára a település teljesen ráépült az erődítményre. Ilyen például (a már említett) az ispánsági várakra jellemző méretnél jóval kisebb alapterületű **Hont vára**, itt a falu (kis település Nógrád megyében) mára teljesen ráépült a sáncre, de ásatással jól rekonstruálhatóak lettek az elszenesedett sáncszerkezet (30. kép) maradványai. Az írásos források említései is jórészt hasonlóak a békéséhez, a település neve 1156-ban fordul elő először, amikor főesperességét említik, míg az ispánsági vár 1231-1358. között szerepel a forrásokban. Koraiságát azonban a Képes Krónika nyomán mindenki elfogadja, eredetét a testvérével, Pázmány lovaggal Géza korában az országba érkező és a király testőreként ispáni rangot kapó német *Hunt* lovag nevében látják. A hosszúkás, lekerekített sarkú téglalap alakú vár átmérője kb. 130 x 65 méter, korábban az Ipoly medre, illetve a ma is gyakran víz alatt álló mocsaras árterület vette körbe. Az ásató, Nováki Gyula¹⁷⁸ a leletanyag alapján a X-XI. század fordulója körüli évekre valószínűsíti építését. A sáncszerkezet a következőképpen rekonstruálható: vízszintesen egymásra rakott gerendákból két függőleges falat képeztek ki, melyek egymástól kb. 1,70 méterre, párhuzamosan haladtak. A két falat belülről keresztirányú gerendafalakkal kötötték össze, utóbbiakat bekapcsolva a függőleges falakba. Valószínű, hogy legalul a vár belső területébe benyúló keresztirányú talpgerendákon nyugodott az egész faszerkezet. Így kazetták sorát épí-

¹⁷⁷ Wolf 1992. 427.

¹⁷⁸ Nováki 1975. 53.

tették fel, egy-egy kazetta hossza – a feltárt szakasz szerint – kb. 140 cm volt, majd a belső űrt a helyi homokos talajjal töltötték fel. A sánc pusztulása tűzzel függ össze, a végig elszenesedett gerendák, a belül előkerült famaradványok és a vörösrre kiégett homok ezt egyértelműen bizonyítják. A tüzet azonban semmiképpen sem lehet szándékos kiégetéssel kapcsolatba hozni. Az ásatások során az ispánsági vár korában állt főesperességi templom helyét is sikerült megállapítani, ez a mostanítól (és a vártól) DK-re valószínűsíthető.¹⁷⁹ A XIV. századtól a honti vár jelentősége megszűnik. A közölt helyszínrajzra tekintve arra is felhívjuk a figyelmet, hogy szerencsés előkerülését nem a település utcahálózatában esetlegesen nyomot hagyó maradványainak köszönhetjük, mint a békési palánkvár esetében, bár az egykori várak nyomai még néhol érzékelhetőek. Ez teljesen természetes is, hiszen ennyi idő alatt, ha lakják és használják az illető területet, a földsáncok – szükségeltelen-ségük miatt – egyértelműen pusztulásra vannak ítélve.

Korábban a magyarországi várépítéset korai szakaszával foglalkozó kutatók között általánosan elfogadott volt, hogy a középkori Magyarországon csak a király engedélyével lehetett várat építeni.¹⁸⁰ Az 1970-es években, a börsönyi várak kutatása közben előkerülő sok kis, írott történelem nélküli vár hatására ezt a nézetet többen elvetették, hangsúlyozva, hogy „a korai magyar várépítéset vizsgálni, csak oklevelek alapján, a régészet eredményeinek mellőzésével nem lehet.”¹⁸¹ Feltételezték, a középkori várak száma a terepbejárások, légifotózások (főleg az Alföldön sok kis elszántott erődítés nyoma csak légi fotókból ismerhető fel) szaporodásával a jelenleg fehér foltként jelölt területeken is nőni fog. Vagyis nem minden vár vált megyeközponttá és a nemzetiségek a megyeservezés után is megépíthették szállásterületük erődített központját. „....ez ideig nem ismerünk adatot arra, hogy a várépítést a tatárjárás előtt királyi engedély szabályozta volna. Hogy királyaink a tatárjárásig nem adtak várépítésre engedélyt akkor, ha az nem volt engedélyhez kötve, egészen természetes.”¹⁸² A tatárjárás előtt a magánföldesúri csatározásokban a szolgaság fizikai léte nem volt veszélyeztetve, az egyik földesúr csupán a másik ingóságát akarta megszerezni,

¹⁷⁹ Novák-Sándorfi-Miklós 1979. 34.

¹⁸⁰ Fügedi 1975. 64.; Uő. 1977. 10.

¹⁸¹ Sándorfi 1979. 247.

¹⁸² Sándorfi 1979. 248.

vagy birtokát akarta elfoglalni, de a szolgálkkal együtt. Ebben az időben csak olyan méretű várra volt szükség, amelyet a birtokos családja és legbelsőbb bizalmasai megvédehettek. A tatárjárás azonban más jellegű háború volt. A tatár kiirtotta, vagy elhurcolta a kisméretű várakból kinnrekedt szolganépet.

A tatárjárás előtti korai feudális várak nem csak rossz elhelyezkedésük, hanem kis befogadóképességük miatt is elavultak a tatárjárás alatt, többségük azt követően el is tűnt. Megépítésük azonban nagyon kevés erőt igényelt, ezt várkutatóink megkísérelték kiszámítani: „Részletes számításunk szerint egy ilyen várat 30 férfi 3-4 hónap alatt felépített. Ha egy faluban átlagosan 28 fő 'különféle nép' élt és egy középbirtokos 3-10 falut és egy monostort mondhatott magáénak, akkor elméletileg minden tatárjárás előtti középbirtokos építhetett családjá védelmére egy kisméretű várat” – írja Sándorfi György előbb idézett munkájában. Következésképpen „...megállapíthatjuk, hogy a magánvárak építése az Árpád-korban már a XI. századtól folyamatosan feltételezhető.”¹⁸³ Annál is inkább, mert a nemzetségi társadalom feudális társadalommá alakulása a XI. század folyamán a belső közbiztonság teljes megrendülésével járt. Természetesnek tűnik, hogy a várbirtoknak, de még inkább a magánbirtoknak védekeznie kellett az elkeseredett, mindenüket veszített, alávetettségbe kényszerített korábbi szabad népelemek, immár a „kóborlók” ellen. A földesúrnak csak a saját életét és közvetlen kíséretét kellett védenie, hiszen ezek a kóborlók a nincstelen alattvalókat nem veszélyeztették. A későbbi időkben, a feudális magánháborúk idején hasonló volt a helyzet, mert a birtok eltulajdonítása csak a hozzá tartozó jobbággal volt célszerű. A tatárjárásig tehát a „nép” védelméről felesleges volt gondoskodni. Csak a tatárok népiirtó háborúja döbrentette rá a magyar uralkodó osztályt, hogy saját érdekében a szolgáját is meg kell védenie.

Ezekről az egyre szaporodó „kisvárakról” azért kellett ilyen részletesen szólnunk, mert a békési ispánsági vár szomszédságában is találunk egyet, ez a dobozi **Sámson-vára**. Fentiek ismerete nélkül azt gondolhatnánk, az ispánsági vár nem tűrhetne meg ilyen közelségben egy másik erősséget, mely ráadásul ugyanúgy a Fekete-Körös kanyarulatának védelmében épült. A várról – a fentiek ismeretében magától érthetődő módon – okleveles adatunk nincs, de Doboz községet már

¹⁸³ Nováki-Sándorfi-Miklós 1979. 93.

1075. óta említik, mint a királyi kondások faluját. Közvetlen környékén Árpád-kori település nyomait tárta fel **Kovalovszki Júlia**, aki sort kerített az erősség megkutatására is. A megközelítőleg háromszög alakú sánc kb. 100 méter átmérőjű, magassága ma már csak átlagban egy méteres, felületén vörösre égett rögök vannak. Két helyen végeztek sáncátvágást, ennek eredményei alapján építését ásatója a X-XI. századra datálja. Gerincét sövényfalak közé döngölt, mintegy 4 méter széles földfal adja, a sövényfalat egymástól 50-80 cm-re álló 20-22 cm vastag cölöpökre fonták. Az egyik sáncátvágásban talált építmény részletét Kovalovszki Júlia az erősség falát megtörő toronyként valószínűsíti. A földvár belsejében húzott kutatóárkokban csupán tűzhelynyomokat találtak, földbe mélyedő objektum nyomát nem.¹⁸⁴ Békés megyében még egy ilyen név szerint ismert erősségről van tudomásunk, melyre már Karácsonyi János is felfigyelt.¹⁸⁵ **Fábiánvára** a Csárdaszállás-Gyoma közötti országút északi oldalán fekvő halom, mely feltehetően – hiteles kutatás nem történt – rézkori kurgánra települt Árpád-kori kisvár.¹⁸⁶ Felvetődhet még a Murony melletti, sokak által ismert földvár (31. kép) is. Ezt régóta **Földvárnak** hívják, ez a domb adta a nevet a körülötte lévő határrésznek, sőt Murony község megalakulása (1950) előtt – Békéshez tartozván – Békésföldvár volt a neve. Ma már alig látszik, területe kb. 100x100 méter, közepe mélyebb, ezt négyszög alakban egy alig fél méter magas sánc veszi körül, mely a déli oldalon szakad meg, mintegy mutatva az egykori bejárat helyét. Bár a halom szerkezetét 1989. márciusában talajszondázással megállapították, keltezhető leletanyag híján a Murony melletti földvár kora továbbra sem ismert.¹⁸⁷

Békés és környéke a középkorban

Megkíséreltük egy térkép (32. kép) összeállítását, melyen a Magyarország Régészeti Topográfiája Békés és Békéscsaba környékéről szóló kötetének adatai alapján az összes Békés környéki Árpád-kori leletet bejelöltük, s azokat a forrásokból ismert falunevekkel összevetet-

¹⁸⁴ Kovalovszki 1975. 222.

¹⁸⁵ Lásd 5. oldal, Karácsonyi egyébként mindkettőt Árpád-korinak tartja.

¹⁸⁶ MRT X/1. 373.; Csárdaszállás 1. lelőhely

¹⁸⁷ MRT X/1. 613.; Murony 1. lelőhely

tük. Látnivaló, hogy térképünk azonos képet mutat városunk tágabb határáról, mint Karácsonyi János 1896-ban, csupán írásos adatok (határjárások) alapján megrajzolt térképe (1. kép). A forrásokból ismert falvak közül csupán Gyúr település lokalizálása nem lehetséges a régészeti leletek alapján. Megjegyzendő azonban az is, hogy a települések létrejötte vagy pusztulása nem esik szükségszerűen egybe a forrásokban való megjelenésükkel vagy eltűnésükkel. A topográfiai tapasztalatok azt mutatják, hogy területünkön nincsen késő középkori falu Árpád-kori előzmény nélkül, bár ez a folyamatos lakottságot nem bizonyítja, csupán azt, hogy a népesség ugyanarra a helyre tér vissza.¹⁸⁸ A középkori települések templomaira vonatkozóan ugyanezt a következtetést vonja le kutatásai nyomán Szatmári Imre: „...az itteni templomok egészen koraiak lehetnek: építési idejüket akár a 11. századig lehet visszavezetni, de a 12. században valószínűleg már szinte kivétel nélkül mindegyik állt.”¹⁸⁹

Térképünkön a feltételezett korabeli vízrajzot szerepeltetjük, látható, hogy az év nagy részében vízjárta területeket nem is telepítették be elődeink. Jellemzőek a határmenti kis szállások néhány régészeti objektumra vagy objektumcsoportra utaló leletekkel, ezek a faluhelyek tágabb környezetében, ahhoz egyértelműen kapcsolható csoportokban helyezkednek el. Fontos lelőhelyeinkről részletesebben:

- I. **Hidas falu**¹⁹⁰: a település neve minden bizonnyal földrajzi helyzetéből adódik, vagyis híddal ellátott folyó partján fekszik, még akkor is, ha nincs középkori adatunk az itteni hídra. Nevét először 1295-ben, Murony határjárásában említik *Hidus* alakban (lásd fentebb, 28. oldal). A terepbejáráson azonosított templomhelyen 1990-ben Szatmári Imre végzett kisebb szondázó ásatást, ekkor a templom megmaradt alapfalait teljesen, a templomkörüli temetőből pedig 54 sírt tárt fel. A templom egyhajós, félköríves szentélyzáródású, dögölt alapozású volt, méretét tekintve a nagyobbak közé sorolható, falait téglából építették. Építésének idejét nem lehet pontosan meghatározni, de a lelőhelyen lévő Árpád-kori edénytöredékek és a település 1295. évi említése megengedi azt a feltételezést, hogy legkésőbb a

¹⁸⁸ MRT X/1. 26.

¹⁸⁹ Szatmári 2004. 208.

¹⁹⁰ MRT X/1. 75.; Békés 67. lelőhely

XIII. században épülhetett. A sírokból kizárólag késő középkori leletek kerültek elő.

- II. **Murvahely**¹⁹¹: az elnevezés a középkori Murony település nevének elferdített alakját őrzi. Első említése az előbb is említett határjárás 1295. évi oklevelében maradt fenn, mely szerint *Murul possessiot* Szák nembeli András eladta Egyed fia Sándornak. Határát is ez alkalomból járták be. Bár nem tisztán kismanesi falu, az 1550-es években mint nemesi birtok, több alkalommal nem fizetett adót. A török kiűzése után pusztaként szerepel. A középkori falu templomának helyét Szatmári Imre ásatással kereste meg 1988. szeptemberében. Bár 1973-ban egy széles csatornával mind a templomot, mind a templomkörüli temetőt szinte elpusztították, a feltárás során a megmaradt csekélyke nyomok alapján az épület alaprajzát ki lehetett szerkeszteni. A templom a ritkábban előforduló patkóíves szentélyzáródású alaprajzi típusba tartozik, a falakat eredetileg széles és mély temetőárok vette körül. A feltárt 90 sírban kevés melléklet került elő, ezek között azonban jellegzetesen Árpád-koriak is vannak.
- III. **Csarna** falu¹⁹²: első említésekor, szintén az 1295. évi muronyi határjárásnál *Michael de villa Chorna* békési várjobbágy nevében fordul elő. Feltehető, hogy a békési várbirtokhoz tartozott, később a XVI. század elejéig kismanesek birtokolják. A XII. századi szórványos adatok alapján a település elnéptelenedett, határát a békésiek használták. Feltárás a lelőhelyen nem történt, azonban a terepbejárások során templomhelyre illetve templomkörüli temetőre utaló pelyvás tégladarabokat és embercsontokat is találtak.
- IV. **Verebes** falu¹⁹³: neve feltehetően a veréb madárnévből származik. Először 1510-ben a gyulai uradalom falvai közt, Békés tartozéka-ként említik: *possessio Werebes*. A település a XVI. század végétől nem szerepel a híradásokban, neve a Verebesi-híd nevében maradt fenn. A terepbejárások során a lelőhelyen gazdag Árpád-kori cserépanyag is előkerült, ezek azt bizonyítják, hogy már akkor is állt itt falu. Folyamatossága azonban nem bizonyítható, így az sem kizárt, hogy a településnek az Árpád-korban más neve volt.

¹⁹¹ MRT X/1. 624-627.; Murony 25. lelőhely

¹⁹² MRT X/1. 63. és 70.; Békés 35. és 51. lelőhely

¹⁹³ MRT X/1. 64.; Békés 36. lelőhely

- V. **Díter** falu¹⁹⁴: neve 1403-ban fordul elő először *possessio Dether* alakban, ekkor Békés tartozékaként a gyulai uradalom része, Maróthy János kapja adományul. Az adatok alapján úgy tűnik, jó-részt kismanesek lakták, de a falu egésze – Békéshez tartozván – a gyulai uradalom alávetettségében volt. 1651-ben írják nevét először *Ditér*-nek. A terepbejárások szerint a falu templomának és temp-lomkörüli temetőjének helyét pelyvás tégladarabok és embercsontok jelzik. A lelőhelyen 1964-ben és 1965-ben Parádi Nándor végzett kisebb ásatást, anyaga (Árpád-kori, középkori és késő középkori le-letek) közöletlen. A feltárás legfigyelemreméltóbb darabja egy ere-deti helyén megtalált, két téglára állított sütőharang, mely a legutób-bi időkgig az egyetlen bizonyíték volt e tárgyítus Árpád-kori meglé-tére.
- VI. **Ika** falu¹⁹⁵: első említésekör, 1213-ban a békési csöszök feje, *Bosur Yca* faluban (*villa*) lakik. A település még az Árpád-korban elnépte-lenedik, nevét a töle nyugatra eső Iga-halom örízte meg. Ásatás nem történt a lelőhelyen, de a terepbejárásokon gyűjtött nagy mennyisé-gű Árpád-kori cserépanyag alapján az azonosítás igazolható.
- VII. **Maté** vagy **Mető** falu¹⁹⁶: neve Murony határjárásakor, 1295-ben fordul elő először, *possessio Mothew* alakban. Később eltűnik a for-rásokból, nevét a későbbi térképeken is ábrázolt Nagy Maté-halom örzi. Az adatok szerint a hetvenes években itt embercsontokat szán-tottak ki, az adatközlők leletet is emlitenek. Ennek alapján X-XI. századi temetőt sejtethünk a ma erdővel borított dombon.
- VIII. **Pováđ**¹⁹⁷: bár nem tudunk itt középkori faluról, a földrajzi név igen régről datálódik, első említése 1665-ből ismert, Poad Domb alakban. A tiszai kultúrához sorolható neolitikus tell mellett 1958-ban Trogmayer Ottó végzett ásatást, mivel rizstelep létesítése miatt X-XII. századi sírok előkerüléséről érkezett híř. A feltárt 8 őskori és 143 honfoglalás illetve kora Árpád-kori sírt Trogmayer Ottó le is közölte. „A temetőről összegzésképpen a következőt mondhatjuk. A X. századtól a XII. század első harmadának végéig használták. A temetőbe a pogány hagyományokhoz szívósan ragaszkodó honfogra-

¹⁹⁴ MRT X/1. 65-66.; Békés 39. lelőhely

¹⁹⁵ MRT X/1. 69.; Békés 44. lelőhely

¹⁹⁶ MRT X/1. 80.; Békés 70. lelőhely

¹⁹⁷ MRT X/1. 82-86.; Békés 75. lelőhely

ló magyar köznép, 'Vata népe' temetkezett. A temető hosszú használatának tanúsága szerint megtelepedett életmódot folytattak, az első királyok alatti politikai viharok őket nem háborgatták. A békési vár mindenkori urának állítottak katonát, s őket szolgálták.”¹⁹⁸ A honfoglalás kori sírokban lócsontok, íjmerevítő csontlemezek, lószerszámok, csatok, fülesgombok, nyílhegyek, tegezvasalás, arany hajkarika, bronz „S”-végű hajkarika kerültek elő, míg a X-XII. századra keltezhető sírokban „S”-végű ezüst és bronz hajkarikákat, gyöngyöket, gyűrűket (34. kép), karpereceket, I. András – II. Béla által kibocsátott pénzeket (33. kép) találtak. Külön említést érdemelnek a biztosan a X. századra datálható 45. sír íjmerevítő lemezében talált bekarcolt jelek (35. kép), melyekkel részletesen foglalkozott Dienes István. Véleménye szerint „a sírban nyugvó férfi tehát arany varkocskarikaiból, fegyvermellékleteiből, paripájának, nyergének vele temetéséből sejthetően közösségének ugyancsak tisztelt tagja lehetett. Kétségtelenül az ősfoglaló családhoz tartozott és még a X. század folyamán, ősi pogány szokás szerint, honfoglalóink jellegzetes tárgyaival hantolták el.” Az íjmerevítőjére karcolt jeleket egyértelműen tamgának tartja, s mint ilyen az „első honfoglaló magyar nemzetségjegy”.¹⁹⁹ Máshol még határozottabban fogalmaz: „Alighanem a Csolt nem tamgáját ismerjük a Békés község határában, a vár körzetében feltárt magyar temető egyik honfoglalás kori sírjának íjmaradványairól, csontburkolatairól.”²⁰⁰ Végző soron Trogmayerhez hasonlóan vélekedik: „Az ispán uralma ugyan főként a magával hozott Megyer és Berény törzsbeli katonaságra támaszkodhatott, de a mi köznépi családunk továbbra is állított egy katonát a megyei seregbe.”²⁰¹

IX. **Hidas-hát, Hosszú-halom**²⁰²: a lelőhelyet az 1897-1903. között talált és a Magyar Nemzeti Múzeumba került, több korszakból származó sírleletek miatt szerepeltetjük térképünkön. A szarmata és avar sírmellékletek mellett X-XI. századi, igen szép tárgyak is vannak, ezek nyilván egy temetőből származnak. Kiemelkedik közülük

¹⁹⁸ Trogmayer 1962. 37.

¹⁹⁹ Dienes 1962. 95. és 97.

²⁰⁰ Dienes 1965. 137.

²⁰¹ Dienes 1962. 107.

²⁰² MRT X/1. 74.; Békés 66. lelőhely

egy ezüst nyaklánc, melyet aranyozott ezüst szív alakú csüngők díszítenek. Hat darab áttört közepű korongos bronzveret talán pártá vagy sapka díszítésére szolgált, míg a tömör öntött bronz fülesgombok és az üreges ezüst gombok ruháról valók. Megvannak a korszak temetőire olyannyira jellemző egyszerű és „S”-végű bronz hajkarikák is.

- X. **Csatár** falu²⁰³: első említésekor, 1295-ben, Chatar-i Imre békési várjobbágy Murony határjárásánál tanúskodott. A XV. század elejétől kismemesi birtok, a török kivonulása után már csak pusztaként emlegetik, ma Békés határához tartozik Csatárkert néven. A terepbejárásokon Árpád-kori és késő középkori leletek egyaránt előfordulnak. Az 1560-as években református papjáról tesznek említést, tehát temploma is volt, bár arra nincs adatunk.
- XI. **Dánfok** falu²⁰⁴: mai neve Malomasszonykert, de kétségtelen, hogy ez volt az Árpád-korban és a késő középkorban Dánfok falu. Első említése 1383-ból való, amikor egy idézésben *Danfok*-i Beke fia Jánost említik. Jórészt kismemesek lakják, az utolsó adat 1673-ban fordul elő. Ekkor református papját is említik, a késő középkorban tehát biztosan volt temploma, az 1960-as években pedig „rengeteg” emberi csontvázat találtak itt szőlőforgatáskor, ami esetleg templomkörüli temetőre utalhat.
- XII. **Sikkony** falu²⁰⁵: közigazgatásilag nem Békéshez tartozik, régészeti lelőhelyként is Békéscsabához van sorolva. Csupán azért említjük, mert neve feltehetően kapcsolatba hozható a Várad Regestrumban 1219-ben *Sycund*, 1229-ben *Sicund* néven említett békési várjobbággal. Legközelebb már csak Csaba 1525. évi határjárásánál fordul elő *Sykondzagh* alakban. A terepbejárások leletei alapján temploma és templomkörüli temetője is bizonyítható.
- XIII. **Mezőmegyer** falu²⁰⁶: a lelőhely Békéscsabához tartozik, csupán azért említjük, mert a – Györffy György szerint a békési vár védelmére telepített – törzsnévi helynevek közül ez van annyira közel, hogy ráfért térképünkre. Nevét egyébként viszonylag későn, 1383-

²⁰³ MRT X/1. 94-96.; Békés 91., 93., 94. és 95. lelőhely

²⁰⁴ MRT X/1. 98.; Békés 96. lelőhely

²⁰⁵ MRT X/1. 183-184.; Békéscsaba 89-92. lelőhelyek

²⁰⁶ MRT X/1. 170-180.; Békéscsaba 78. lelőhely

ban említik először. Szatmári Imre 1985. és 1986. évi ásatásában a település templomát és templomkörüli temetőjét is megtalálta.

XIV. **Rosszerdő Laposa**²⁰⁷: nem ismerünk ezen a területen sem Árpád-kori, sem későbbi települést, azonban az 1988-as terepbejárás során mintegy 10 kiszántott sír roncsait és sok paticsdarabot és pelyvás téglát figyeltek meg. Ennek alapján X-XI. századi temető és középkori templom valószínűsíthető a lelőhelyen.

XV. **Főtér**²⁰⁸: bár határozott és egyértelmű bizonyíték nincs rá, a kutatók az adatok egybevetése alapján e helyre lokalizálják Békés középkori plébániatemplomát. A plébániatemplomról az első adatokat az 1333-1337 évi pápai tizedjegyzékben találjuk, papjainak sora szinte megszakítatlan. A jelenlegi református templom környékén talajmunkáknál mindig embercsontok kerülnek a felszínre, 1983-ban leletmentés során 14 sírt figyeltek meg. Mivel ezek a mai épülettől mintegy 50 méternyire délre kerültek elő, és ez a középkori templom körüli temetők méreteihez kissé nagy távolság, elképzelhető, hogy a középkori templom is kissé délebbre esett.

Láthatjuk, a források és a régészeti leletek alapján lokalizált települések szinte körbefogják a feltételezett ispánsági várat magában foglaló települést, Békés városát. Karácsonyi János megye-térképén azt is észrevehetjük, hogy – bár ennek egyéb véletlenszerű okai is lehetnek – az forrásokban említett falvak sűrűbben helyezkednek el környékünkön, mint a megye egyéb területein. Ezek egy része várjobbágy-település, melyek később kismanesi falvakként tűnnek elő. Ez nyilván a békési vár közelsége miatt volt így, melynek léte – mint fentebb, a vármegye kialakulásának kérdésénél kifejtettük – vitathatatlan. Forrásaink idézésénél alapvető szempont volt a békési vár előfordulásainak leírása, illetve – mint a címben is jeleztük – azon említések számbavétele, melyek városunk központi szerepét mutatják. A régészeti kutatások sajnos nem találták meg az ispánsági vár nyomait, természetesen elképzelhető, hogy nem is a megfelelő helyen keresték. Utalunk itt arra, hogy a lokalizálására tett eddigi kísérletek a még látható terepnyomok, illetve ezek párszáz éves leírásokban fennmaradt említése alapján történtek. Ez önmagában nem is lenne baj, viszont azt is tudjuk, hogy városunkban a török hódoltság

²⁰⁷ MRT X/1. 113-114.; Békés 174. lelőhely

²⁰⁸ MRT X/1. 127-128.; Békés 226. lelőhely

idején is épült erősség – már meglévő erődtítményre vagy sem, ezt nem közlik forrásaink – s amennyiben valaminek látható nyoma maradt, ez nyilván csakis a fiatalabb, korban hozzánk közelebb álló építmény lehetett. Állítjuk ezt annál is inkább, mert – mint várépítészetünk kapcsán kifejtettük – a tatárjárás után jelentőségüket veszítő ispánsági várak csak abban az esetben láthatóak magányos „földvár”-ként még ma is, ha a területükön létezett település is jelentőségét veszítette. Békés pedig – mint azt igyekeztünk érzékeltetni a források taglalásánál – **meg tudta őrizni központi szerepét**, s a település növekedése során nyilván ráépült, s így elfedte, majd el is pusztította a már semmire sem alkalmas sáncokat. Véletlen előkerülése azonban továbbra sem reménytelen, a szabolcsi és a borsodi sáncvárat, mint analógiát azért ismertettük részletebben, mert szerkezeti sajátosságaik arra is rávezethetnek, mi az, amit nekünk is figyelniünk kell, mi jelezheti a békési Árpád-kori vár helyét. Fontos lehet még ebből a szempontból Németh Péter az ispánsági székhelyek alaprajzával kapcsolatos kutatása, melynek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – amennyiben elfogadjuk a mai református templom feltételezett elődjének Árpád-kori eredetét – a váraljai település központja a mai Széchenyi tér helyén volt, s ebben az esetben a vár sem eshetett attól túlságosan messze. (Ez egyébként ki is zárná a lehetőségek közül a Kastélyzug környékét.)

Békés megye létrehozásának ideje, s így a békési vár építésének kora ma is vitatott, ebben nem kívánunk állást foglalni, megemlítettünk azonban néhány olyan adatot (törzsnévi helynevek, Csatárkert és Décsere neve) melyek koraisága mellett szólhatnak. Városunk környékén több X-XII. századi temető is a korai foglalatást bizonyítja.

Bármiként legyen is, reméljük sikerült bizonyítanunk településünk minden időszakban megőrzött fontosságát, a megye névadásában, majd későbbi életében játszott megkérdőjelezhetetlen szerepét.

Felhasznált irodalom

- Bácskai Vera 1965 = A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Bp. 1965.
- Bakay 1978 = Bakay Kornél: A magyar államalapítás. Magyar História. Bp. 1978.
- Banner 1970 = Banner János: A békési vár (castrum, castellum, palánk) földrajzi helye. Békési Élet 1970/1. 5-30.
- Banner 1971 = Banner János: Várak Békés határában. Békési Élet 1971/2. 285-290.
- Banner-Bóna 1974 = Banner János – Bóna István: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Bp. 1974.
- Bél 1993 = Bél Mátyás: Békés vármegye leírása. Gyula 1993.
- Blazovich 1985 = Blazovich László: A Körös-Tisza-Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba-Szeged 1985.
- Blazovich 2002 = Blazovich László: Városok az Alföldön a 14-16. században. Dél-alföldi évszázadok 17. Szeged 2002.
- Bóna 1995 = Bóna István: Az Árpádok korai várairól. 11-12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen 1995.
- Csánki 1890 = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890.
- Csipes 1976 = Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba 1976.
- Csorba 1974 = Csorba Csaba: Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen 1974. 177-233.
- Dénes 1993 = Dénes József: A honfoglalás és államszervezés korának várai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI/2. (1993) 417-432.
- Dienes 1962 = Dienes István: Nemzetségjegy (tamga) a békési honfoglaláskor íjcsonton. Folia Archaeologica XIV. (1962) 95-107.
- Dienes 1965 = Dienes István: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története Szerk.: Nagy Gyula, Orosháza 1965. 136-174.
- Dl. = Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára
- Durkó 1939 = Dr. vitéz Durkó Antal: Békés nagyközség története (Történeti és kulturális monográfia) Békés 1939.

- Fényes 1851 = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. Kiadta Fényes Elek I-IV. Pesten 1851.
- Follajttár 1936 = Follajttár Ernő: Békés. In: Békés vármegye. Szerk.: Márkus György. Bp. 1936. 239-248.
- Fügedi 1975 = Fügedi Erik: Középkori várak – középkori társadalom. In: Várépítésetünk. Főszerk.: Gerő László Bp. 1975. 63-85.
- Fügedi 1977 = Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Bp. 1977.
- Gazdag 1967 = Gazdag László, Dr.: Régi Békés megyei térképek. Békési Élet 1967/1. 113-115.
- Gerelyes 1980 = Gerelyes Ibolya: Előzetes jelentés a békés-kastélyzugi török kori palánkvár ásatásáról 1975-1978. Archaeologiai Értesítő 107. (1980) 102-110.
- Gerelyes 1982 = Gerelyes Ibolya: Beszámoló a békési török palánk ásatásáról. Békési Élet 1982/1. 39-47.
- Gerő 1975 = Gerő László: A magyar várépítés kialakulása a honfoglalás korától – Jellegzetes építési korszakok és ezek történeti előzményei az európai várfejlődés keretében. In: Várépítésetünk. Főszerk.: Gerő László Bp. 1975. 9-44.
- Györffy 1959 = Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszánvára. Bp. 1959.
- Györffy 1963 = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A-Cs. Bp. 1963.
- Györffy 1973 = Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története. Szerk.: Gerevich László. Bp. 1973. 217-349.
- Györffy 1977 = Györffy György: István király és műve Bp. 1977.
- Györffy 1984a = Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. In: Magyarország Története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk.: Bartha Antal 1-2. kötet, Bp. 1984. 577-650.
- Györffy 1984b = Györffy György: A kalandozások kora. In: Magyarország Története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk.: Bartha Antal 1-2. kötet, Bp. 1984. 651-716.
- Györffy 1984c = Györffy György: Az államszervezés. In: Magyarország Története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk.: Bartha Antal 1-2. kötet, Bp. 1984. 717-834.

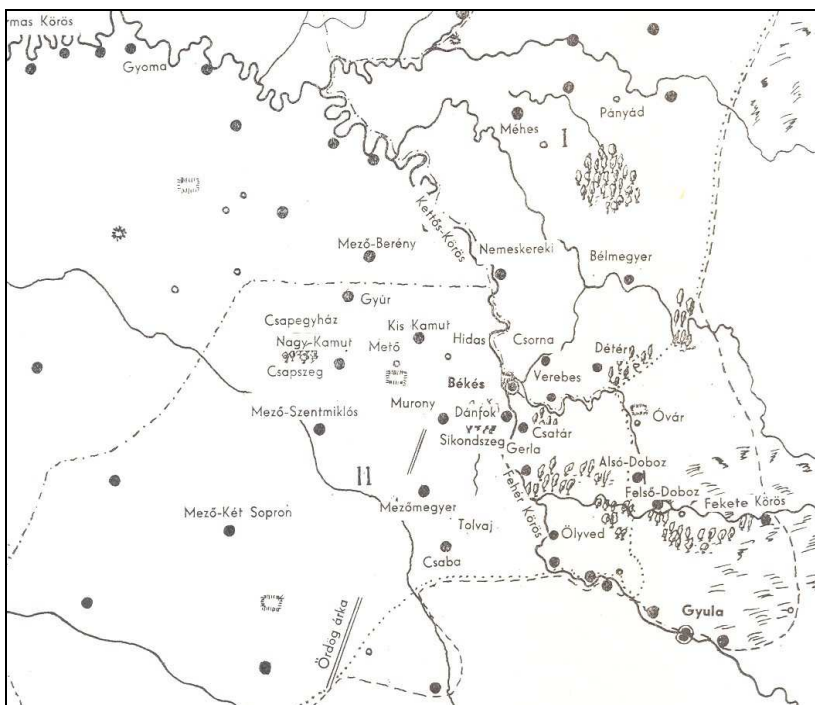
- Györffy 1984d = Györffy György: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: Magyarország Története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk.: Bartha Antal 1-2. kötet, Bp. 1984. 835-892.
- Györffy 1984e = Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország Története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk.: Bartha Antal 1-2. kötet, Bp. 1984. 893-1006.
- Haan 1870a = Haan Lajos: Békés vármegye hajdana I. kötet. Történelmi rész. Pest 1870.
- Haan 1870b = Haan Lajos: Diplomatarium Békessienae. Pestini 1870.
- Harsányi 1936 = Dr. Harsányi Margit: Békés vármegye története. In: Békés vármegye. Szerk.: Márkus György. Bp. 1936. 51-103.
- Heckenast 1970 = Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. (Értekezések a történeti tudományok köréből 53.) Bp. 1970.
- Hóman 1935 = Hóman Bálint – Szegfű Gyula: Magyar történet I. Bp. 1935.
- Jankovich 1980 = Jankovich B. Dénes: Ásatások a békési Kastély területén. Békési Élet 1980/2. 183-193.
- Jankovich 1983 = Jankovich B. Dénes: Adatok a szarvasi törökkori palánk történetéhez. Békési Élet 1983/2. 165-172.
- Káldy-Nagy 1982 = Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba 1982.
- Karácsonyi 1896 = Karácsonyi János. Békés vármegye története I-III. Gyula 1896.
- Karácsonyi 1926 = Karácsonyi János: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095. Oradea-Nagyvárad 1926.
- Képes Krónika = Képes Krónika. Chronicon Pictum. Bp. 1964.
- Kiss 1980 = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980.
- Kovalovszki 1975 = Kovalovszki Júlia: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatról 1962-1974. Archaeologiai Értesítő 102. (1975) 204-223.
- Kristó 1967 = Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba 1967.
- Kristó 1981 = Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Bcs. 1981.

- Kristó 1984 = Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116-1241) In: Magyarország Története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk.: Bartha Antal 1-2. kötet, Bp. 1984. 1007-1415.
- Kristó 1986 = Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986.
- Kristó 1988 = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
- Kristó-Makk 1988 = Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988.
- Kubinyi 2000 = Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged 2000.
- Legendák = Árpádkori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi Géza. Bp. é.n.
- Lükő 1956 = Lükő Gábor: Gyula és a Körösköz története a honfoglalás korától napjainkig. 1956. Kiállításvezető
- MRT X/1 = Jankovich B. Dénes-Medgyesi Pál-Nikolin Edit-Szatmári Imre-Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. Dénes. Bp. 1998.
- Németh 1973 = Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969-1971) Archaeologiai Értesítő 100. (1973) 167-179.
- Németh 1977 = Németh Péter: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. Archaeologiai Értesítő 104. (1977) 209-215.
- Németh 1978 = Németh Péter: A szabolcsi földvár kutatásának hét éve. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Bp. 1978. 234-257.
- Németh 1981 = Németh Péter: Civitas et suburbium (Adatok Sopron korai várostörténetéhez) Soproni Szemle 45. (1981) 50-58.
- Nováki 1975 = Nováki Gyula: Várépítészetünk kezdete. In: Várépítészettünk. Főszerk.: Gerő László Bp. 1975. 45-61.
- Nováki 1976 = Nováki Gyula: Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid dombon. Archaeologiai Értesítő 103. (1976) 116-125.
- Nováki 1988 = Nováki Gyula: Várépítészet Magyarországon a X-XI. században. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz Ferenc és Kardos József Bp. 1988. 145-150.
- Nováki-Sándorfi 1984 = Nováki Gyula-Sándorfi György: A magyarországi Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvédelem XXVIII. (1984) 167-179.

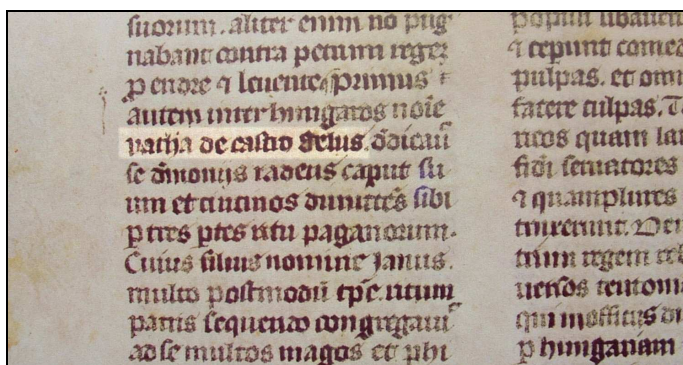
- Nováki-Sándorfi-Miklós 1979 = Nováki Gyula-Sándorfi György-Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp. 1979.
- Pauler 1899 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I-II. Bp. 1899. (Reprint: 1984.)
- Pesty 1983 = Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Sajtó alá rendezte: Jankovich B. Dénes. A mutatókat összeállította Hévvizi Sándor. Bcs. 1983.
- Petik 1961 = Petik Ambrus: Békés megye leírása 1784. Gyula 1961.
- Sándorfi 1979 = Sándorfi György: A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. Archaeologiai Értesítő 106. (1979) 244-254.
- Sándorfi 1989 = Sándorfi György: Várak a X. században Magyarországon. Műemlékvédelem XXXIII. (1989) 19-26.
- Scherer 1938 = Scherer Ferenc: Gyula város története I. Gyula 1938.
- Somlyai 1894 = idősb. Somlyai Gábor: Emlék irat Békés városának a legelső megülésétől kezdve az 1893-ik esztendő végéig. Békés 1894.
- Szabó 1983 = Szabó Ferencné – Szabó István: Békés földrajzi nevei. In: Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre. Békés 1983. 93-178.
- Szatmári 2004 = Szatmári Imre: Középkori templomok kutatása Békés megyében. Archaeologiai Értesítő 129. (2004) 195-213.
- TESZ 1970 = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. Főszerk.: Benkő Loránd Bp. 1970.
- Trogmayer 1962 = Trogmayer Ottó: X-XII. századi magyar temető Békésen. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960-1962. 9-37.
- Turcsányi 2000 = Sápiné Turcsányi Ildikó: Banner János levelei és kéziratai a békési Jantyik Mátyás Múzeum történeti gyűjteményében. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 21. (2000) 347-355.
- Turcsányi 2004 = S. Turcsányi Ildikó: Békés város címerei. Békési Téka 25. sz. Békés 2004.
- Vályi = Vályi András: Magyar Országnak leírása. I-III. Budán 1799.
- Wolf 1992 = Wolf Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987-1990). Jóna András Múzeum Évkönyve XXX-XXXII. (1987-1989) 393-442.

Tartalomjegyzék

Néhány szó az olvasóhoz	3
A vár illetve városnév eredetéről	4
A források adatai	14
A békési vár helyére vonatkozó kutatások	43
Az Árpád-kori vár kérdéséről	49
Békés és környéke a középkorban.....	61
Felhasznált irodalom.....	69
Tartalomjegyzék	74

1. kép: Békés és környéke 1550. körül, Karácsonyi János nyomán

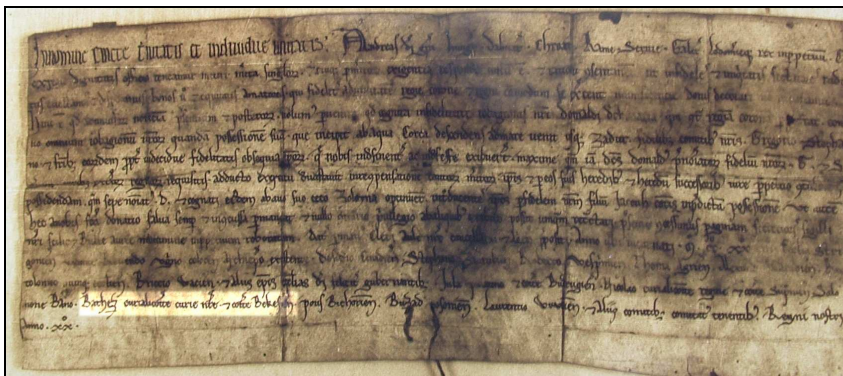

2. kép: Képes Krónika idézett helye, világossal kiemelve:

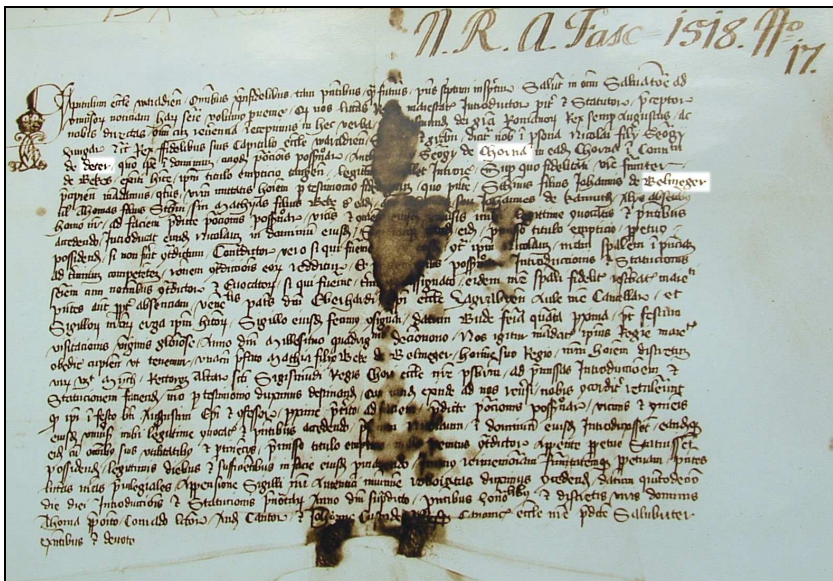
„Vatha de castro Selus”

3. kép: Magyarország vármegyéinek beosztása 1030 körül – Györffy György szerint

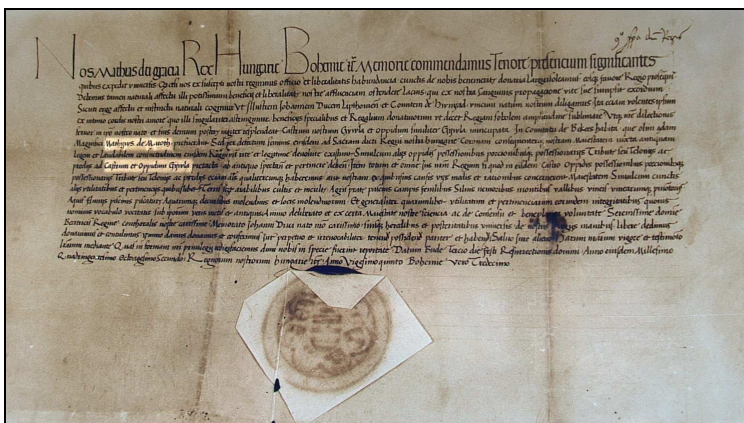
4. kép: 1224-ben kelt oklevél fotója, méltóságsorában világossal kiemeltük Batez udvarispán és békési ispán nevét:
 „Bathez curiali comite curie nostre et comite Bekesiensi”

5. kép: 1419-ben kelt oklevél fotója, világossal kiemeltük Díter („Deter”), Csarna („Chorna”) és Bélmegyer („Belmeger”) nevének előfordulását

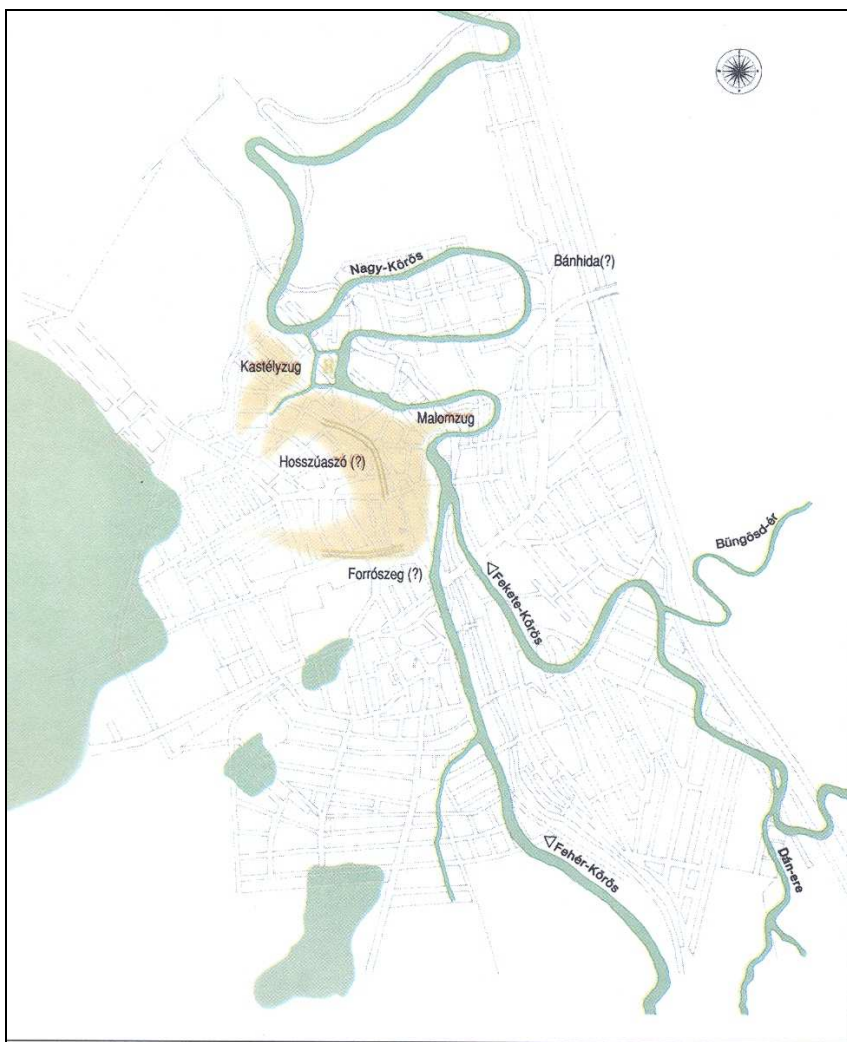

6. kép: Maróthy László pecsétje a Dl. 13720 jelű oklevélről

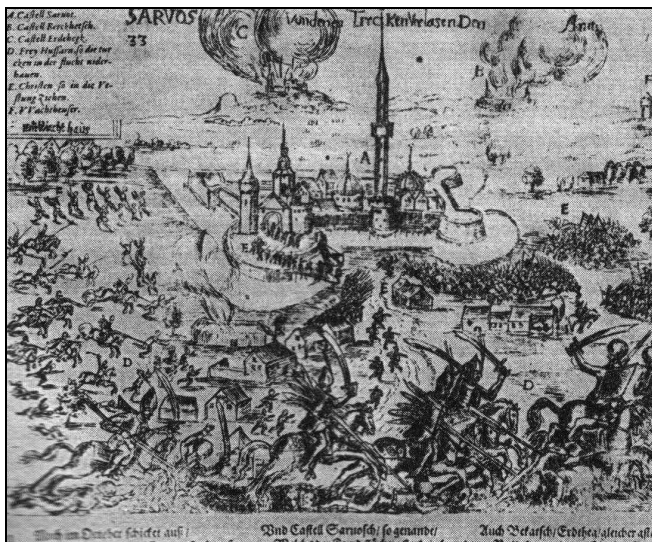

7. kép: 1482-ben kelt oklevél fotója, melyben Mátyás a gyulai uradalmat fiára, Corvin Jánosra testálja

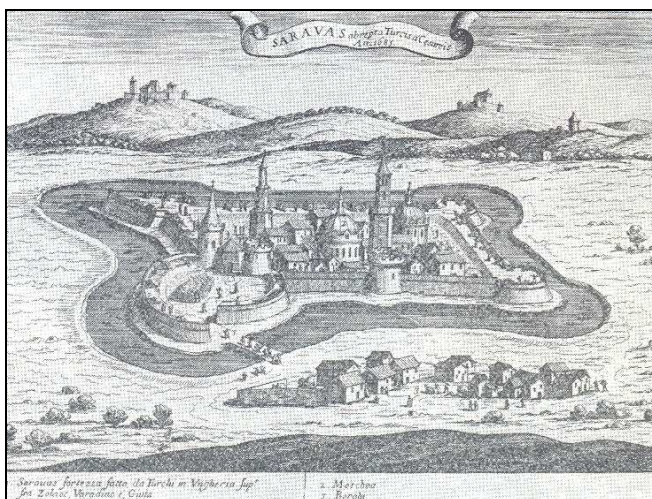
Világossal kiemelve Maróthi Mátyus („Mathyws de Maroth”) és a gyulai vár és város nevének („Castrum et Oppidum Gyula”) előfordulási helye

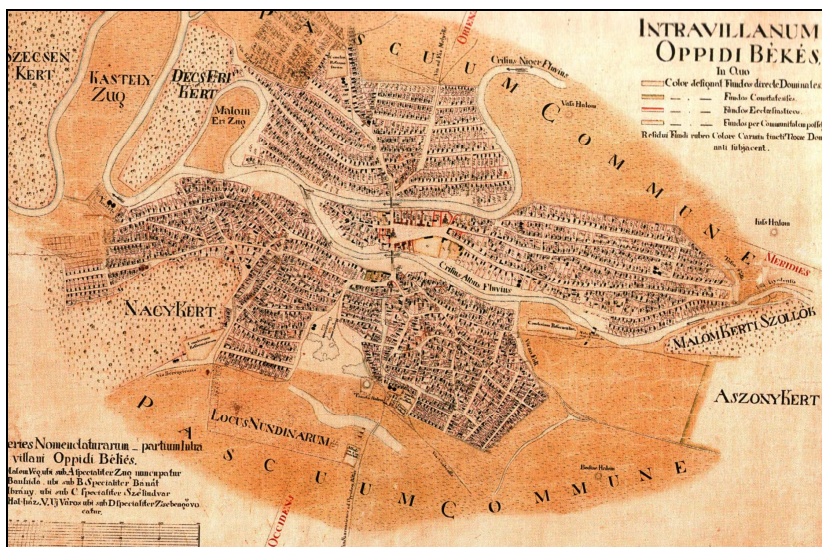
8. kép: Békés a 16. században (rajzolta Kratochwill Mátyás)

9. kép: Békés 1595. évi felégetése – Wilhelm Peter Zimmermann rajza a szarvasi palánkról, a háttérben jobbról a békési rom füstölög (1604)

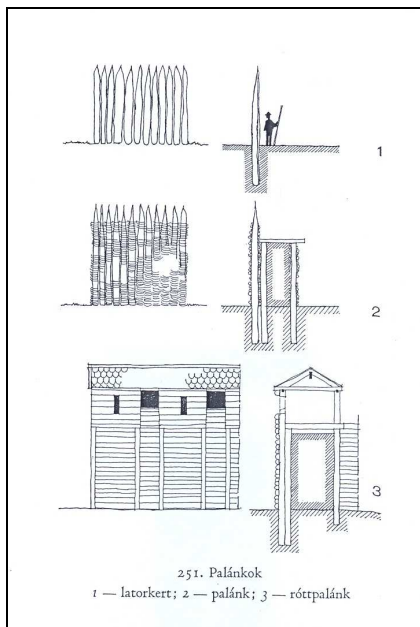
10. kép: Giovanni Giacomo Rossi rajza Szarvasról, a háttérben jobbról a békési palánk (1687)

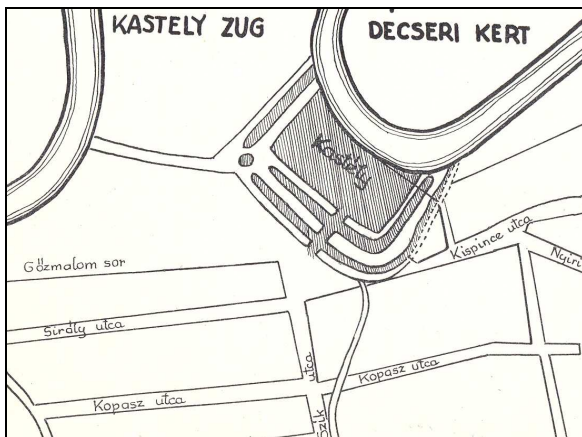
11. kép: Intravillanum Oppidi Békés című, 1800 körül készült térkép

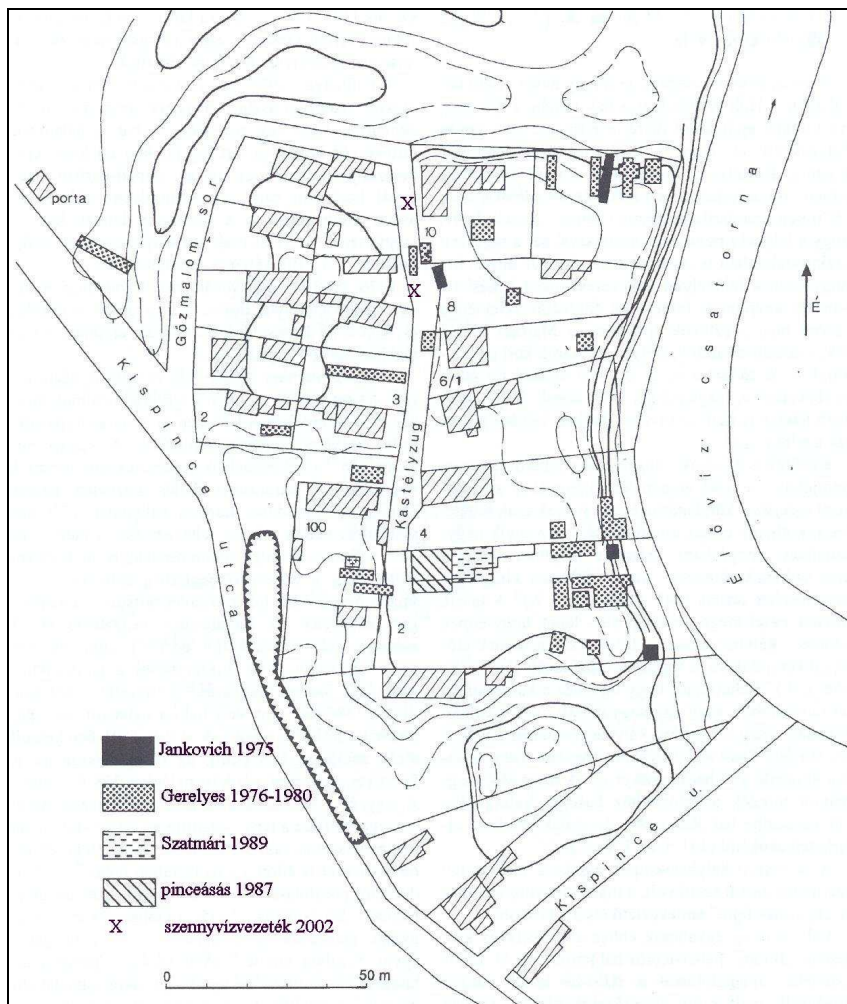
12. kép: a fenti térkép részlete a Kastély jelölésével

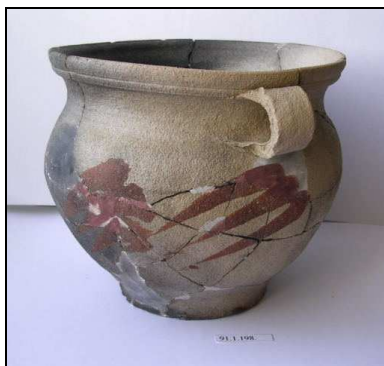
13. kép: Palánk-típusok

14. kép: A hármas vizesárok rajza az Intravillanum Oppidi Békés c. térkép alapján

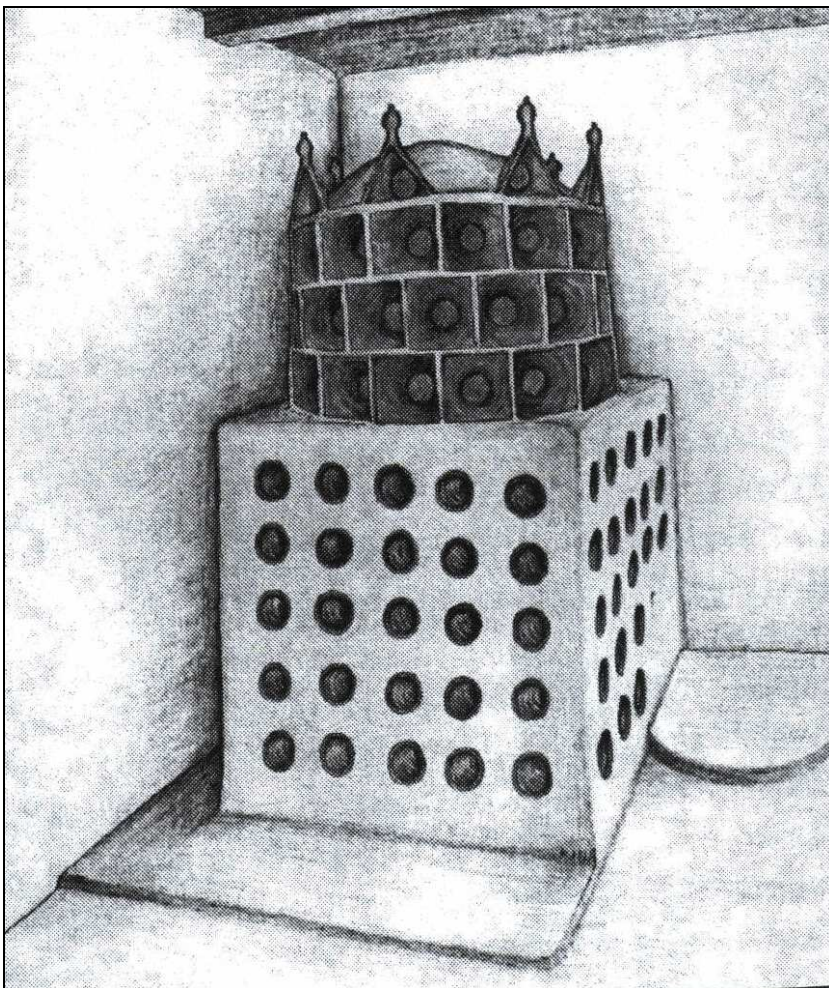
15. kép: Ásatási szelvények a Kastélyzugban

16. kép: XVI. századi edények a kastélyzugi ásatásból

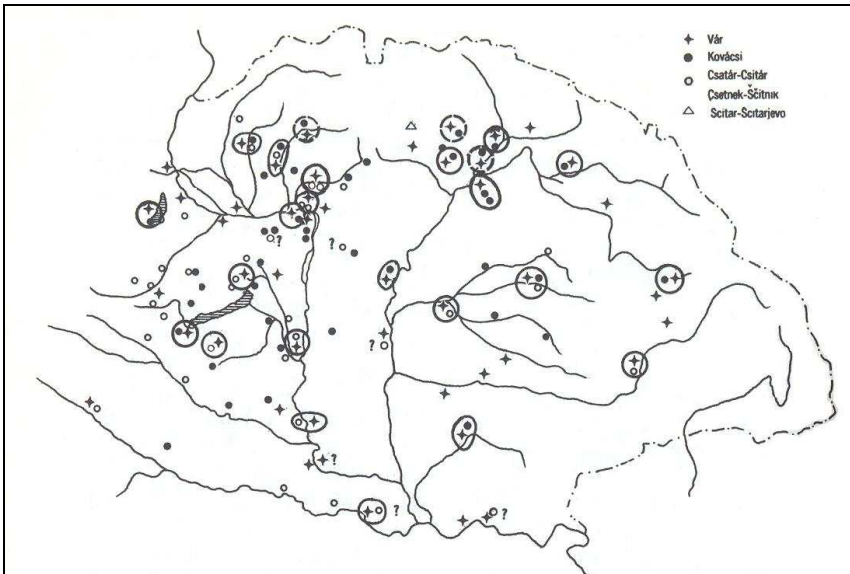
17. kép: A XVI. századi leletanyag jellegzetes darabjai: tányér és pohár alakú kályhaszemek

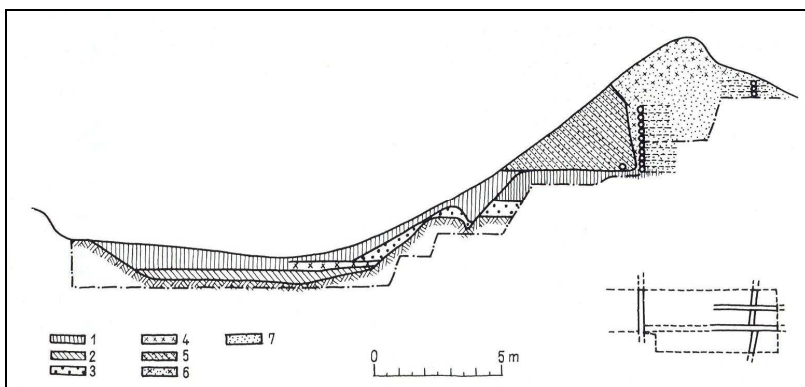
18. kép: XVI-XVII. századi szemeskályha rekonstrukciója

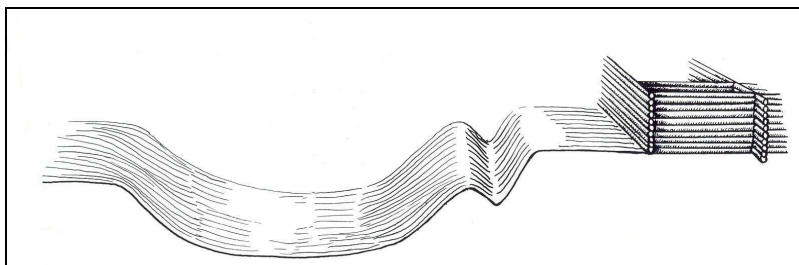
19. kép: I. Ferdinánd 1551. és 1557. évi ezüstdenárja
a kastélyzugi ásatásból

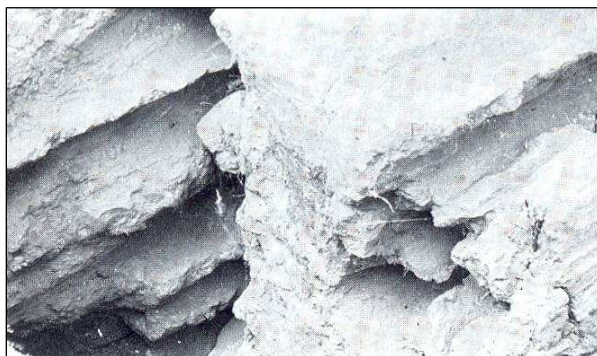
20. kép: Kovácsi, illetve Csatár-Csitár helynevek és ispánsági várak
összefüggése Győrffy György nyomán (Békés kissé „felcsúszott”, a
Sebes-Körös torkolatához)

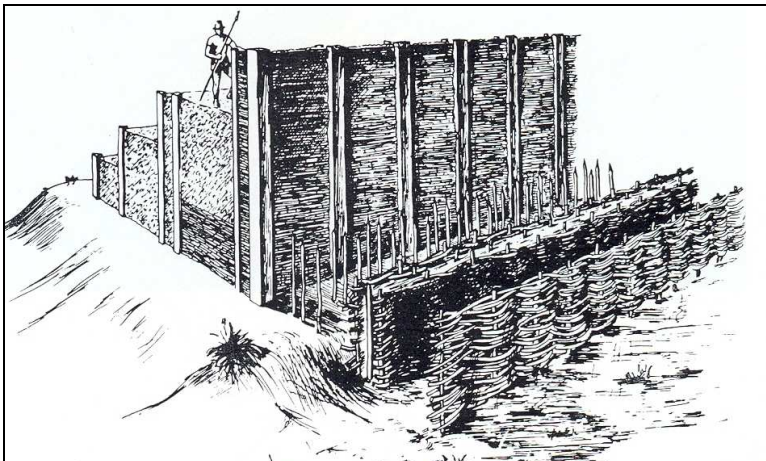
21. kép: Zalaszentiván – a ma látható sánc rétegei

22. kép: Zalaszentiván – ilyen lehetett a farekeszes sánc az árokkal

23. kép: Zalaszentiván – gerendanyomok

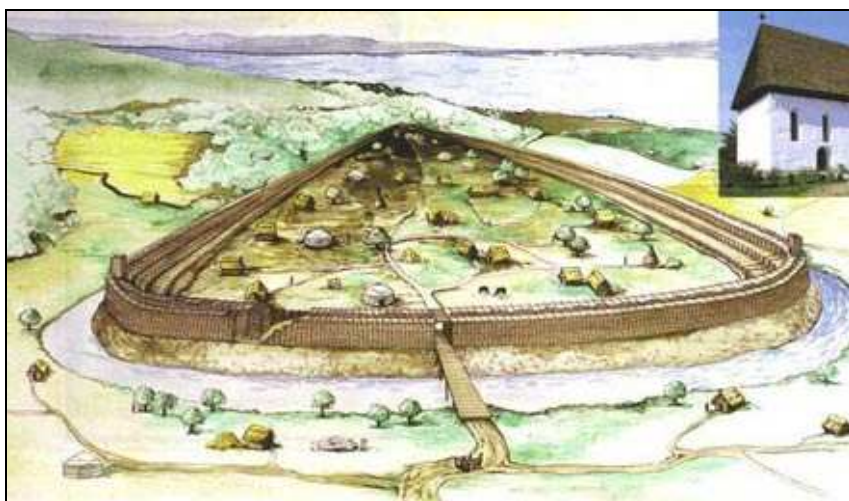
24. kép: Zalavár – az erődítés falának rekonstrukciója

25. kép: Gyöngyöspata – a sánc elszenesedett gerendái

26. kép: a szabolcsi sánc mai képe

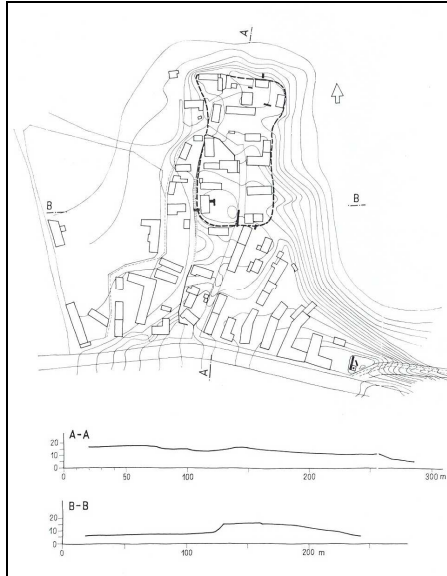
27. kép: rekonstrukciós rajz a szabolcsi várról

28. kép: a borsodi sánc mai képe

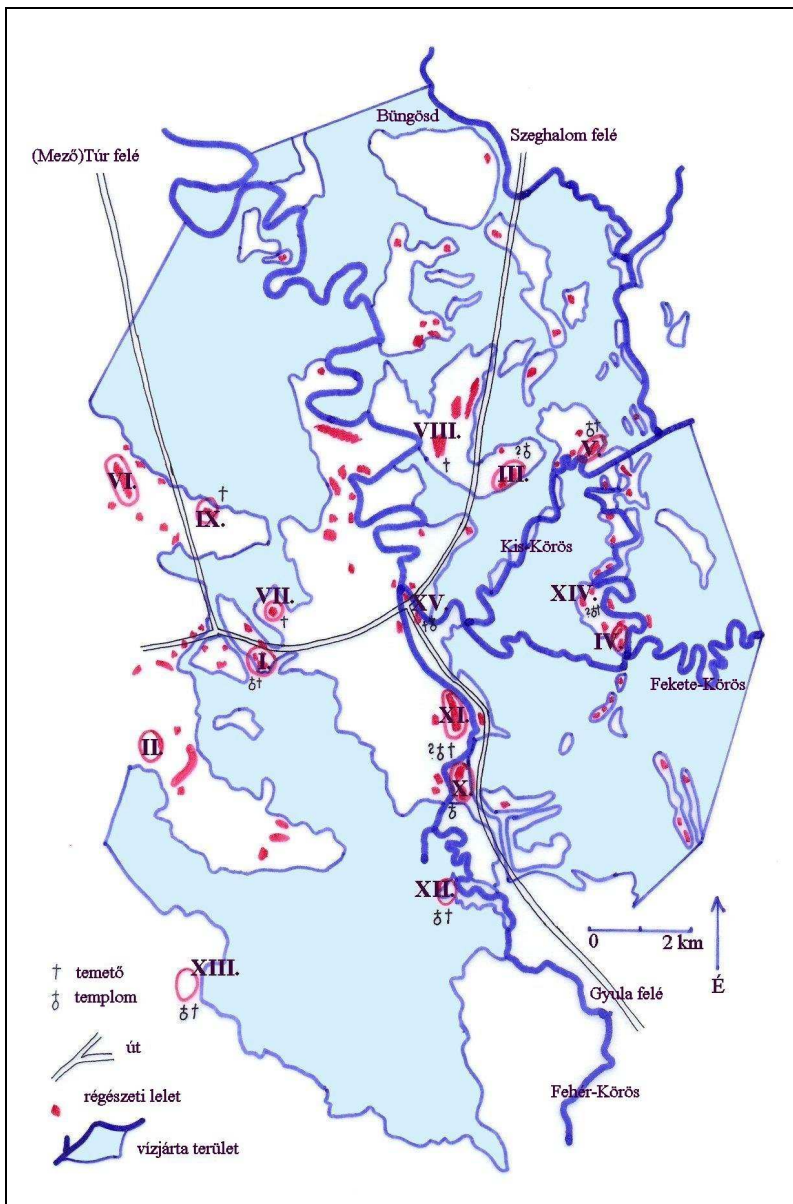
29. kép: a borsodi vár szintvonalas rajza

30. kép: Hont várának alaprajza

31. kép: A Murony melletti földvárról készült légifelvétel

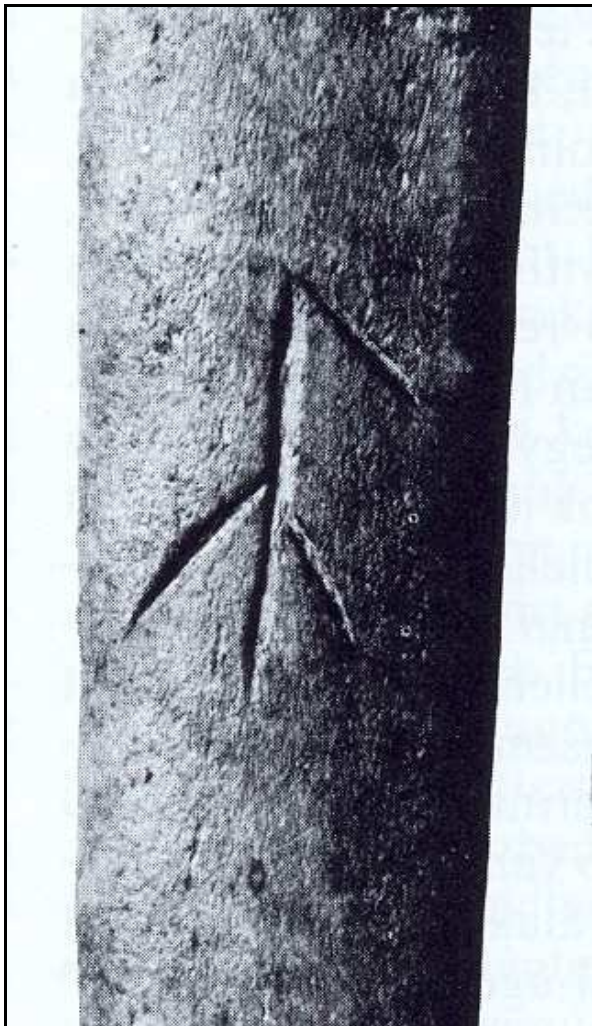
32. kép: Békés környéki régészeti leletek

33. kép: A povádi temető keltezését elősegítő pénzérmék, Salamon (1063-1074) és II. Béla (1131-1141) veretének előlapja

34. kép: Árpádkori temetőink legjellemzőbb lelete, „S”-végű hajkarika és fonott ezüstgyűrű Povádról

35. kép: A 45. férfisír pogány szokás szerint, teljes felszereléssel eltemetett harcosának egyik íjmerevítő csontlemezére véssett honfoglaláskori tamgajel, a „Csolt nem nemzetségjegye”

A Békési Téka eddig megjelent számai

1. *Nemes Dénes*: Mitológiai történetek (1984)
2. *Nemes Dénes*: Veress Emlékszoba (1985)
3. *Szűcs Irén*: „Az vőfinek való regék, násznagynak való köszöntők” (Egy XIX. századi kéziratos vőfélykönyv) (1985)
4. *Rubint Ágnes*: A békési polgári leányiskola története (1986)
5. *Nemes Dénes*: Adatok és gondolatok Békés szőlőtermesztése történetéhez I. (1986)
6. *B. Szűcs Irén*: A békési múzeum története (1992)
7. *S. Turcsányi Ildikó*: Céhes emlékek a békési múzeumban (1993)
8. *Csukás Irén*: Karacs Teréz Békésen (1993)
9. *Kirner A. Bertalan*: Békési dedósok (1887-1890) (1994)
10. *B. Szűcs Irén – S. Turcsányi Ildikó*: A békési tájház (1994)
11. *S. Turcsányi Ildikó*: Banner János Emlékszoba (1994)
12. *B. Szűcs Irén*: Jantyik Mátyás festőművész élete és munkássága (1995)
13. *Turok Margit*: Mítosz és valóság az Árpád-házi királyok tevékenységében (1996)
14. *P. Szalay Emőke*: Az üveg művészete (1997)
15. *S. Turcsányi Ildikó*: 1848 emlékezete Békésen (1998)
16. *S. Turcsányi Ildikó*: Szarmaták Békés határában (1999)
17. *B. Szűcs Irén – S. Turcsányi Ildikó*: Évszázadok viharában (2000)
18. *Gyarmati Gabriella*: A táj morfológiája (2000)
19. *S. Turcsányi Ildikó*: A 450 éves békési gimnázium története (2001)
20. *Kirner A. Bertalan*: Fejfák között száz falu temetőjében
Márton László: Temetkezési szokások Békésen (2002)
21. *Végh Judit*: A békési múzeum főkötőgyűjteménye (2002)
22. *B. Szűcs Irén*: Szikszay Sándor aranykoszorús mézeskalácsos mester munkássága (2002)
23. *Márton László*: Nehéz kereset (néprajzi írások, novellák) (2003)
24. *Dankó Imre*: Durkó Antal élete és munkássága (2003)
25. *S. Turcsányi Ildikó*: Békés város címerei (2004)
26. *Mester Péter*: Utcanévadó személyiségek Békésen;
Vámos László: Békés közoktatásának, közművelődésének és egészségügyének fejlődése a várossá nyilvánításától 2000-ig (2004)

27. *Dankó Imre*: Veress Endre élete és munkássága (2004)
28. *B. Szűcs Irén*: Békési népi gyermekjátékok (2004)
29. *Márton László*: Falvak, tanyák, puszták népi építésze (2004)
30. *S. Turcsányi Ildikó*: A Jantyik Mátyás Múzeum régészeti gyűjteményének története és régészeti kiállításai (2005)
31. *B. Szűcs Irén*: Békési ízek – A békési népi konyha és hagyományos ételei (2005)
32. *Szüle Dénes*: Csimpolyás Giligor hőstettei – Diáktörténetek a múlt századból (2006)
33. *Ferenczi Sándor*: Békés, a hidak városa (2006)
34. *Durkó Antal*: A megfejt kútágas – Békési boszorkányok, táltosok, vajákosok csodás cselekedetei;
B. Szűcs Irén: Adatok a békési néphithez és népi gyógyászathoz (2006)
35. *Sz. Kürti Katalin*: Fejezetek a békési képzőművészet történetéből (2006)
36. *Borbély János*: A „népképviselő” Irányi Dániel és az agrármunkások (2006)
37. *Balog Gáborné*: Kenderföldről hozott értékeink (2008)